

“Migration... It’s the economy, stupid!”

Een onderzoek naar economische verklaringen voor de afnemende migratie van Marokko naar Nederland

Joost Jansen

Studentnummer: 302605

Masterscriptie Sociologie

Faculteit der Sociale Wetenschappen

Erasmus Universiteit Rotterdam

Begeleider: G. Engbersen

Voorwoord

Bij dezen. Na ruim zes jaar gestudeerd te hebben, is ook voor mij het moment aangebroken een punt te zetten achter het studentenbestaan. De periode die ooit begon met een studie Bedrijfskunde aan de Rotterdam School of Management, besluit ik nu aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen. Wijsheid komt met de jaren?!

Zoals te doen gebruikelijk is deze ruimte gereserveerd voor het plegen van de nodige dankzeggingen. Allereerst wil ik Godfried Engbersen bedanken voor zijn goede begeleiding gedurende het scriptietraject. Marianne van Bochove wil ik bedanken voor haar kritische blik en constructieve commentaar als tweede lezer. Willem Sonneveld bedank ik voor het laatste commentaar op deze scriptie. Bovenal wil ik mijn dierbare ouders bedanken, die mij de nodige steun en (financiële) mogelijkheden geboden hebben om überhaupt te kunnen studeren.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding en probleemstelling	5
1.1	Introductie	5
1.2	Afnemende migratie?	6
1.3	Migration... It's the economy!	7
1.4	Probleemstelling	8
1.5	Doel en relevantie van het onderzoek	9
1.6	Leeswijzer	10
2.	Theoretisch kader	11
2.1	Economische verklaringen en theoretische verwachtingen	11
2.1.1	World System Theory (macro)	12
2.1.2	Duale arbeidsmarktbenadering (macro)	13
2.1.3	New Economics of Labor Migration (micro/meso)	14
2.1.4	Neo-klassieke benadering (macro en micro)	15
2.2	Theoretische nuance: Migration transition theory	16
2.3	Resumé	19
3.	Methode en onderzoeksapproach	20
3.1	Onderzoeksmethode en dataverzameling	20
3.2	Operationalisering	22
4.	Macro-economische ontwikkelingen in Marokko en Nederland	23
4.1	Pushfactoren: Recente economische ontwikkelingen in Marokko	23
4.1.1	Decennium van gestage economische groei	24
4.1.2	Resulteert gestage Marokkaanse economische groei in afnemende emigratie?	25
4.1.3	Toekomstperspectief	26
4.2	Pullfactoren: Recente economische ontwikkelingen in Nederland	27
4.3.1	Economische stagnatie en arbeidsmarktontwikkelingen	27
4.3.2	Uitwijkmogelijkheden voor Marokkaanse migranten	29
4.3	Resumé	30
5.	Micro-economische motieven van Marokkaanse migranten	32
5.1	Veranderende economische omstandigheden in Nederland	32
5.1.1	Eerstegeneratie migranten	32
5.1.2	Economische ontwikkelingen in Europa en Nederland	33
5.1.3	Uitwijkmogelijkheden	36
5.2	Economische groei in Marokko	37

5.3	Tussenliggende obstakels	41
5.4	Resumé	42
6.	Conclusies en theoretische implicaties.....	45
6.1	Conclusies	45
6.2	Theoretische implicaties.....	46
6.3	Limitaties en aanbevelingen	49
	Literatuurlijst	50
	Bijlagen	54

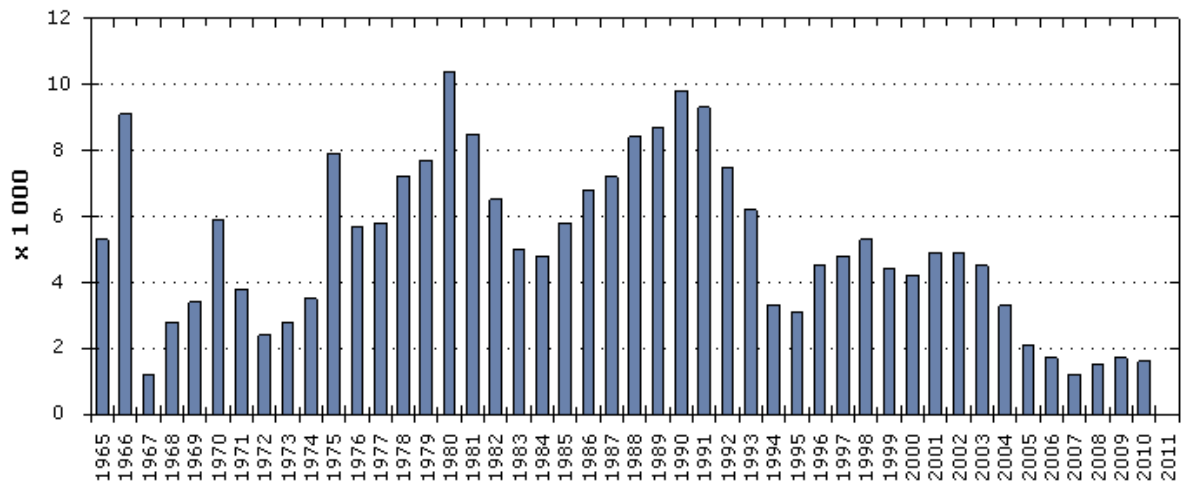
1. Inleiding en probleemstelling

1.1 Introductie

Gedurende de tweede helft van de 20ste eeuw kreeg Nederland te maken met een grote toestroom van arbeidsmigranten uit de zuidelijk gelegen landen rond het Middellandse Zeegebied. Er was op de Nederlandse arbeidsmarkt destijds sprake van schaarste. Dat wil zeggen dat er een groot tekort aan (laaggeschoolde) werknemers was, dat werd aangevuld met buitenlandse werknemers uit Mediterrane landen zoals Spanje, Portugal, Turkije en Marokko. Tussen 1964 en 1972 kwamen meer dan een kwart miljoen gastarbeiders in Nederland werken (Nicolaas en Spangers, 2007). Toen in 1973 de oliecrisis uitbrak, vertrok een groot deel van de gastarbeiders weer naar het land van herkomst. Veel Turkse en Marokkaanse gastarbeiders bleven echter in Nederland wonen, waarop een volgmigratiefase aanbrak. Deze fase werd in grote mate gekenmerkt door gezinshereniging (CBS, 2000; Engbersen, 2012). Vrouwen, kinderen en familieleden van gastarbeiders trokken naar Nederland om zich te herenigen met hun naasten. Tevens brak er een gezinsvormende fase aan waarin Marokkaanse mannen in Nederland huwelijkspartners uit Marokko lieten overkomen (De Valk, 2001).

Hoewel de berichtgeving in de media en de politieke hetze rond Geert Wilders' uitingen anders doen vermoeden, is er heden ten dage een sterk afnemende immigratie van Marokkanen waar te nemen, zo blijkt uit cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek en onderzoek van Lucassen en Lucassen (2011). Het aantal Marokkaanse migranten dat Nederland als bestemmingsland heeft uitgekozen, heeft (gemeten vanaf de zestiger jaren) een historisch laagtepunt bereikt. Lucassen en Lucassen maken in hun boek 'een nuchtere balans' op van de Nederlandse immigratie, en komen tot de conclusie dat er absoluut geen sprake is van massa-immigratie vanuit landen als Turkije en Marokko. Het gebruik van de term 'massa-immigratie' hangt volgens hen sterk samen met de geproblematiseerde 'integratie' van verschillende groepen migranten (Turken, Marokkanen en Antillianen) en geeft een vertekend beeld van de migratiewerkelijkheid.

Figuur 1a: Jaarlijkse immigratie vanuit Marokko

Bron: CBS Statline (2012)

De getallen spreken boekdelen. Waar er bijvoorbeeld in 1980 nog meer dan 10.000 immigranten uit Marokko naar Nederland kwamen, zo waren dat er sinds het jaar 2004 nog maar amper 3000. En wanneer er gecorrigeerd wordt voor retourmigratie, komt het migratiesaldo in bijvoorbeeld het jaar 2008 uit op een totaal van 58 Marokkaanse immigranten (ibid., p. 39). Al met al kan geconcludeerd worden dat het aantal Marokkaanse immigranten sinds de millenniumwisseling gestaag aan het afnemen is, zoals tevens op te maken valt uit figuur 1a.

Vanuit het domein van de sociale wetenschappen kunnen er verschillende verklaringen worden aangereikt om de afgenomen Marokkaanse immigratie te begrijpen. Deze masterscriptie vormt een onderzoek naar de achterliggende oorzaken van de afnemende migratie van Marokko naar Nederland. Waarom is het aantal migranten van Marokko naar Nederland sinds het jaar 2000 sterk afgenomen?

1.2 Afnemende migratie?

De afnemende immigratie van Marokkanen is een fenomeen dat nog nauwelijks bestudeerd is binnen de sociale wetenschappen. Vaak wordt verondersteld dat migratie een proces is dat cumulatief van aard is. Massey (1990) vatte dit samen in zijn theorie rond 'cumulatieve causatie'. Hierin stelt hij dat migratie over de tijd toeneemt, als gevolg van de interrelatie

tussen verschillende factoren - waaronder economische, sociale politieke factoren - op verschillende aggregatieniveaus (zowel macro, meso als micro). In de Nederlandse immigratiepraktijk betekende dit dat de arbeidsmigratiefase, gevolgd door een gezinsherenigende en gezinsvormende fase, uitgebreide migrantennetwerken creëerde die de komst van nieuwe immigranten aannemelijker, efficiënter en kosteneffectiever maakte (Engbersen et al., 2012, p. 4).

Aangezien de migratie van Marokkanen naar Nederland de laatste jaren afneemt, gaat Massey's theorie in dezen niet op. Engbersen et al. (ibid.) spreken in dit verband over 'afnemende causatie'. Volgens hen is er tegenwoordig sprake van eenzelfde soort samenspel tussen verschillende (andere) factoren, die momenteel aan de basis staan van een afnemende migratie. Engbersen et al. wijzen verschillende factoren aan die mogelijk van invloed zijn op de dalende immigratie vanuit Marokko. De factoren variëren onder meer van veranderende economische omstandigheden tot het complexe pakket aan beleidsmaatregelen (dat het Marokkanen tamelijk lastig kan maken naar Nederland te emigreren). Wellicht dat zelfs de vijandige maatschappelijke receptie in Nederland potentiële Marokkaanse migranten ervan weerhoudt zich alhier te vestigen.

Het is niet gezegd dat slechts één dimensie van doorslaggevend belang is voor de afnemende migratie onder Marokkanen naar Nederland. Verschillende facetten kunnen op elkaar ingrijpen en zodoende de afnemende migratie verklaren. Zo kunnen (complexe) beleidsmaatregelen als beperkende voorwaarde fungeren voor Marokkaanse migranten die op zoek zijn naar economische voorspoed, opdat zij hun heil elders in Europa of de wereld zoeken. Deze masterscriptie kiest bovenal de economische invalshoek om de afnemende migratie te kunnen begrijpen. De overige mogelijke verklaringen voor de afnemende migratie worden door andere masterstudenten apart onderzocht.

1.3 Migration... It's the economy!

In de weinige onderzoeken die er zijn naar de afnemende migratie van Marokko naar Nederland, beschouwt men de afname voornamelijk als de resultante van het almaar selectiever wordende immigratiebeleid (Leerkes & Kula-Glasgow, 2011; Engbersen et al., 2012). Het vernieuwde immigratiebeleid hangt sterk samen met opkomst van wijlen

politicus Pim Fortuyn die veel anti-immigratie en anti-multiculturalistische sentimenten losmaakte bij het Nederlandse electoraat. Zodoende kwamen de immigratie- en integratieproblematiek hoog op de politieke agenda te staan en werd het immigratiebeleid aangescherpt (Van der Brug et al., 2009).

Echter, een (te) sterke focus op het immigratiebeleid en de negatieve maatschappelijke beeldvorming leidt de aandacht af van de rol die economische ontwikkelingen mogelijkwijs spelen in de afnemende Marokkaanse immigratie. Hein de Haas, een vooraanstaand migratiewetenschapper en co-director van het *International Migration Institute* aan de University of Oxford, plaatste op zijn weblog onlangs nog de volgende uitspraak: “*Migration... It’s the economy, stupid!*” (heindehaas.blogspot.nl). Hij bedoelt hiermee te zeggen dat economische verklaringen vooral niet over het hoofd gezien mogen worden als men onderzoek wil doen naar migratiebewegingen. Omdat economische theorieën binnen de migratieliteratuur van oudsher een aanzienlijk gedeelte van de verklaringen voor migratiestromen voor hun rekening nemen, is het wetenschappelijk gezien interessant de economische dimensie te betrekken op de afnemende migratie van Nederland naar Marokko.

Daarnaast is migratie van Marokko naar Nederland in de eerste plaats op economische gronden tot stand gekomen. Nelissen (1983) heeft, terugblikkend op grootschalige migratie vanuit Marokko naar Nederland tussen 1967 en 1979, gewezen op het wetenschappelijke belang van economische verklaringen die de keuze voor Nederland als bestemmingsland rechtvaardigden. Andersom kan de thans afgenomen Marokkaanse emigratie naar het bestemmingsland Nederland naar mijn mening niet begrepen worden zonder de economische migratieliteratuur (opnieuw) te betrekken op deze casuïstiek.

1.4 Probleemstelling

Naar mijn mening is er behoefte aan een nieuwe focus op de economische dimensie om de afnemende migratie van Marokko naar Nederland goed te kunnen doorgronden. Migratie onder Marokkanen was in de eerste plaats een vorm van arbeidsmigratie. Dat wil zeggen dat economische factoren, waaronder arbeidsvraag vanuit Nederland en arbeidsaanbod vanuit Marokko, primair aan de basis hebben gestaan van de komst van migranten uit Marokko

naar Nederland. Nieuwe economische ontwikkelingen en verhoudingen zouden kunnen verklaren waarom er momenteel sprake is van afnemende immigratie vanuit Marokko. De probleemstelling die ik met het schrijven van deze masterscriptie wil onderzoeken, luidt daarom als volgt:

In hoeverre zijn 1) macro-economische factoren en 2) micro-economische motieven van invloed op de afnemende migratie van Marokkanen naar Nederland?

Deze masterscriptie zal uit twee delen bestaan, omdat zowel 1) *macro-economische factoren* als 2) *micro-economische motieven* onderzocht moeten worden om de afnemende migratie te kunnen begrijpen. Het onderscheid tussen factoren en motieven is van theoretisch en dus methodologisch belang (zie hoofdstuk 2 en 3).

Deze scriptie bevat daarom in de eerste plaats een beschrijving van macro-economische ontwikkelingen in de landen Nederland en Marokko op basis van bestaande literatuur en aanvullende gegevens van onder andere de Wereldbank. De kern van deze scriptie bestaat uit een kwalitatieve analyse van micro-motieven van individuele migranten aan de hand van diepte-interviews. Hierbij wordt nagegaan in hoeverre de beschreven macro-economische ontwikkelingen doorwerken op microniveau. De deelvragen die in hoofdstuk 4 en 5 achtereenvolgens behandeld zullen worden, luiden daarom als volgt:

1. In hoeverre zijn *macro-economische factoren* van invloed op de afnemende migratie van Marokkanen naar Nederland?
2. In hoeverre zijn *micro-economische motieven* van invloed op de afnemende migratie van Marokkanen naar Nederland?

1.5 Doel en relevantie van het onderzoek

In wetenschappelijk opzicht is het doel van deze scriptie om relevante inzichten te bieden op het vlak van (sociologische) migratietheorieën. Deze masterscriptie betreft een onderzoek naar afnemende migratiestromen en de mogelijke economische verklaringen daarvoor. Dit

type onderzoek vormt momenteel een blinde vlek binnen migratiestudies. Binnen de migratieliteratuur wordt migratie vaak gezien als een zelfversterkend proces. Onderzoek naar afnemende migratie vindt nauwelijks plaats. Van onderzoek naar afnemende migratie van Marokko naar Nederland is al helemaal nauwelijks sprake.

De onderzoeken die dit fenomeen wel bestuderen, nemen voornamelijk de beleidsdimensie als uitgangspunt. De economische insteek is volgens Bretell en Hollifield (2008) de laatste jaren niet echt populair. Daarbij wordt in toenemende mate geprobeerd migratiestromen te verklaren vanuit meer holistische benaderingen en “[...] *eclectic combinations of different theoretical perspectives*” (ibid., p. 56). Het gevaar hiervan is, zoals hierboven al opgemerkt, dat de economische dimensie teveel naar de achtergrond verdwijnt. Hein de Haas heeft dan ook verschillende malen gepleit voor een hernieuwde focus op de economische dimensie.

1.6 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 worden ‘de grote vier’ economische migratietheorieën gepresenteerd, met een belangrijke theoretische kanttekening daarbij. In hoofdstuk 3 volgen de methode en onderzoeks aanpak. De hoofdstukken 4 en 5 vormen de empirische kern van deze scriptie. In hoofdstuk 4 worden macro-economische ontwikkelingen besproken die mogelijk de afnemende immigratie van Marokkanen beïnvloeden. Hoofdstuk 5 daalt af naar het microniveau om zodoende de economische motieven van (potentiële) migranten te kunnen doorgronden. Ten slotte volgen in hoofdstuk 6 de belangrijkste conclusies en vindt de terugkoppeling naar de theorie plaats.

2. Theoretisch kader

Onder migratie verstaan we het proces waarin (groepen) mensen zich over grenzen heen verplaatsen om zich elders, al dan niet permanent, te vestigen (Giddens, 2009). Er zijn tal van theorieën die het opkomen en voortduren van (internationale) migratiestromen trachten te verklaren. Al deze verschillende theorieën benadrukken elk andere aspecten (economisch, sociaal, politiek en demografisch) of een combinatie daarvan die het ontstaan van migratie kunnen duiden. De migratieliteratuur vertoont tegenwoordig in toenemende mate een holistisch en interdisciplinair karakter (vergelijk Massey, 1990; Bretell & Hollifield, 2008). Zonder daarbij af te doen aan het belang van andere typen verklaringen, zal de focus in dit scriptieonderzoek komen te liggen bij de economische benadering.

Van oudsher zijn er vier belangrijke migratietheorieën die het ontstaan van migratie vanuit economisch perspectief proberen te verklaren. Deze zullen allereerst besproken worden in dit hoofdstuk. Het doel van deze bespreking is om een 'zoeklicht' te creëren waarmee de empirische werkelijkheid belicht kan worden. Anders gezegd: Op welke economische ontwikkelingen moet in het bijzonder gelet worden om de afnemende migratie van Marokko naar Nederland goed te kunnen begrijpen? Aan het einde van dit hoofdstuk wordt een kanttekening geplaatst bij de tot dan toe besproken verklaringen, omdat de relatie tussen economische ontwikkelingen en migratiebewegingen volgens sommige sociale wetenschappers complexer is dan men aanvankelijk dacht.

2.1 Economische verklaringen en theoretische verwachtingen

Aan de basis van de economische benaderingen stond de 19^e eeuwse geograaf Ernest Ravenstein (1885), die migratie zag als de uitkomst van een zogenaamd 'push-pull proces'. Ravensteins idee is later uitgewerkt door Everett Lee (1969) en vormt het uitgangspunt van de economische verklaringen voor migratiebewegingen. De kern van Lee's gedachtegoed is dat bepaalde ongunstige 'pushfactoren' inwoners van een land als het ware 'wegduwen' naar andere landen. Men kan hierbij denken aan economische crises, een hoge werkloosheid en hyperinflatie. Daarentegen 'trekken' gunstige 'pullfactoren' immigranten aan. Denk aan economische groei, werkgelegenheid en hoge lonen. Ongunstige

economische omstandigheden in land A en aantrekkelijke economische omstandigheden in land B kunnen migratiebewegingen van land A naar land B in gang zetten. Zowel Ravenstein als Lee stellen de individuele afweging van economische belangen voorop. Het doel van migranten is het verbeteren van hun sociaaleconomische positie. Lee spreekt daarnaast nog van zogenaamde 'intervening obstacles' (tussenliggende obstakels) die migranten meewegen in migratiebeslissingen. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan wettelijke restricties en bepalingen die migratie naar een zeker bestemmingsland kunnen bemoeilijken. De vier migratieverklaringen die ik in dit literatuuroverzicht bespreek, bestuderen migratiestromen en verklaringen daarvoor op verschillende aggregatieniveaus (macro en/of micro). Enerzijds zijn er benaderingen die migratiestromen vooral zien als de uitkomst van **macro-economische factoren**, structuren en ontwikkelingen. Theorieën die hierbinnen gesitueerd moeten worden, zijn de zogenaamde 1) *World System Theory* en de 2) *duale arbeidsmarktbenadering*. Daarnaast bestaan er verklaringen die migratie beschouwen als het gevolg van de **individuele afweging van economische motieven**. De zogenaamde 3) *New Economics of Labor Migration benadering* valt hieronder. De 4) *neo-klassieke benadering* bevindt zich op het snijvlak van beide zijden. Aanhangers van deze verklaring menen dat migratiebewegingen zowel de uitkomst kunnen zijn van macrostructuren als ook van individuele rationaliteit.

2.1.1 *World System Theory (macro)*

De *World System Theory* is een sterk structuralistische sociologische theorie die politieke en geografische verhoudingen in economisch licht beziet. Volgens Immanuel Wallerstein (1974) is de wereld een kapitalistisch systeem dat uit verschillende gebieden bestaat, namelijk de kern en een omringende periferie. De oorsprong van dit wereldsysteem voert terug tot het koloniale tijdperk, waarin de Westerse landen hun koloniën uitbuiten. De kernlanden van het World System zijn op zoek naar goedkope grondstoffen en arbeidskrachten om hun hoogwaardige economische klimaat in stand te kunnen houden. De perifere landen leveren deze goedkope grondstoffen en arbeid aan de kernlanden.

Het huidige kapitalistische wereldsysteem is gebaseerd op een ongelijkwaardige afhankelijkheidsrelatie, die het mogelijk maakt dat kernlanden perifere landen kunnen exploiteren. Dit resulteert in een specifieke mondiale arbeidsdeling. De Westerse

ondernemingen die zich vestigen in perifere landen brengen een kapitalistisch economisch klimaat met zich mee en “[...] create a mobile population that is prone to migrate abroad” (Massey, 1993). Migratiestromen komen dus op gang van perifere landen naar kernlanden, omdat er een systeem is waarbinnen ongelijke macro-economische structuren bestaan. Door te migreren kunnen migranten meeprofiteren van de economische voorspoed in de kerngebieden, en de economische malheur in eigen land ontvluchten.

Uit de *World System Theory* leid ik de verwachting af dat migratiestromen zich altijd bewegen tussen centrumgebieden en perifere gebieden. Nederland heeft in het verleden, als zijnde een geavanceerde economie, het land Marokko op economische wijze geëxploiteerd. Er was ten tijde van de gastarbeidersfase immers behoefte aan goedkope laaggeschoolde arbeidskrachten. Migrantten trokken op basis van deze ongelijke macro-economische structuur naar Nederland. Het *World System* moet echter niet gezien worden als een statisch geheel. Landen en economieën zijn altijd beweging. Wellicht is Marokko de status van periferieland ontstegen, of heeft Nederland zich economisch gezien minder goed ontwikkeld dan in de lijn der verwachting lag. Dit zou een verandering teweegbrengen in de ongelijkheidsrelatie tussen beide landen, wat de stroom van migranten tussen Marokko en Nederland doet afnemen.

2.1.2 Duale arbeidsmarktbenadering (macro)

Volgens Priore (1979) wordt internationale migratie veroorzaakt door de structurele vraag van geavanceerde economieën naar zowel hooggeschoolde als laaggeschoolde arbeiders. De duale arbeidsmarkt benadering onderstreept het belang van de *vraagzijde* van de arbeidsmarkt. Priore meent dat het niet zozeer ‘pushfactoren’ zijn die migratiestromen aanwakkeren. Veeleer wijst hij op het belang van de ‘pull’, die bestaat uit de aanwezigheid van een gesegmenteerde arbeidsmarkt in rijke ontwikkelde landen. De arbeidsmarkt in deze landen bestaat uit een primaire en secundaire sector. De primaire sector kenmerkt zich door goed betaalde en hooggeschoolde arbeid. De secundaire sector behelst de (formele en informele) arbeidsvraag naar goedkope laaggeschoolde werknemers. Autochtonen voelen zich allerm minst aangetrokken tot het werk in de secundaire sector, waardoor werkgevers zich genoodzaakt zien uit te kijken naar migranten om de vrijgekomen arbeidsplaatsen op te

vullen. Migranten zijn vaak wel bereid zijn te werken in de secundaire sector. Volgens Priore gaat de creatie van een secundaire sector vooraf aan de komst van migranten die binnen deze sector werkzaam zijn.

Meer recent werk van Saskia Sassen (1996) sluit aan bij deze duale arbeidsmarktbenadering. De grootstedelijke arbeidsmarkt in geavanceerde economieën kenmerkt zich volgens Sassen door een gepolariseerde vraag naar arbeid, met aan de bovenkant van de arbeidsmarkt de vraag naar hooggeschoolde werknemers en aan de onderkant de (informele) vraag naar laaggeschoolde werknemers. De arbeidsplaatsen aan de onderkant van de arbeidsmarkt worden doorgaans opgevuld door illegale migranten die, gezien hun ongedocumenteerde status, geen andere keus gelaten wordt dan het (informele) laaggeschoolde arbeidsmarktsegment te betreden.

Op basis van de *duale arbeidsmarktbenadering* mag verwacht worden dat de immigratie van Marokkanen afgenomen zou kunnen zijn, omdat er geen plek meer is voor Marokkanen in de secundaire sector. De grootschalige tewerkstelling van laaggeschoolde werknemers uit Midden- en Oost-Europa na 2004, die onder andere werkzaam zijn in de bouwnijverheid en land- en tuinbouw, verkleint mogelijk de arbeidsmarktkansen van Marokkanen in Nederland. Uit de migratiecijfers van het CBS blijkt dat het aantal Marokkaanse immigranten in 2004 flink daalde. Dit was tevens het jaar dat de Europese Unie zich openstelde voor werknemers uit Midden- en Oost-Europese landen. Dit maakt duidelijk dat de beleidsdimensie en de economische dimensie elkaar kunnen beïnvloeden en een gezamenlijk effect kunnen hebben op de afnemende migratie van Marokkanen naar Nederland.

2.1.3 *New Economics of Labor Migration (micro/meso)*

De *New Economics of Labor Migration benadering* kiest het micro- en mesoniveau als eenheid van analyse om migratiestromen te kunnen verklaren (Massey, 1998). Niet structurele factoren, maar beslissingen op het niveau van individuen, huishoudens, families of zelfs gemeenschappen verklaren volgens deze benadering het ontstaan van migratie (Massey, 1993; Stark, 1991). De beslissing van één of meerdere leden van een sociale groep om te emigreren, is onderdeel van een gezamenlijke strategie om als collectief meerdere inkomensbronnen te genereren. Onderwijl blijven andere inkomensbronnen in het

herkomstland belangrijk. Door deze inkomensdiversificatie kunnen sociale groepen hun economisch risico spreiden. Het doel van migratie is dus niet per se inkomensmaximalisatie, maar inkomensspreiding. Met behulp zogenaamde 'remittances' (het geld dat terug wordt gestuurd door migranten naar thuis) kan eventueel zelfs geld gespaard voor investeringen in nieuwe vormen van bedrijvigheid in het herkomstland.

De New Economics of Labor Migration benadering stelt dat migratie een beslissing is op het niveau van families of gezinnen om meerdere inkomensbronnen en dus inkomenszekerheid te genereren. De beslissing van Marokkanen om niet meer naar Nederland te emigreren zou bijvoorbeeld kunnen betekenen dat er tegenwoordig voldoende inkomenszekerheid verworven kan worden in Marokko zelf. En als het voor Marokkanen lastig blijkt te zijn om in Nederland werk te vinden, is het vanuit deze benadering geredeneerd een onverstandige keuze om naar Nederland te emigreren.

2.1.4 *Neo-klassieke benadering (macro en micro)*

De *neo-klassieke migratiebenadering* stelt dat migratiestromen sterk gerelateerd zijn aan het aanbod op de arbeidsmarkt. Migratiestromen komen doorgaans tot stand tussen rurale en urbane gebieden. Een arbeidsmarktoverschot in rurale gebieden wordt door ontwikkelde urbane gebieden, daar waar sprake is van schaarste op de arbeidsmarkt, geabsorbeerd. Het toegenomen aanbod van arbeid in urbane gebieden resulteert in dalende lonen aldaar. Tegelijkertijd komen er buitenlandse kapitaalstromen (Foreign Direct Investments) op gang richting de van oudsher onderontwikkelde kapitaalarme rurale gebieden. Hier vestigen zich nieuwe bedrijven die hoger geschoolde werknemers met zich meebrengen. Dit proces doet de lonen in de rurale gebieden stijgen. Wat daardoor ontstaat, is een zogenaamd 'loonequilibrium'. Het loonverschil tussen beide gebieden slinkt, wat de noodzaak om te migreren voor bewoners van rurale gebieden doet afnemen. Arbeid en dus migratie bewegen zich in de richting van gebieden waar de lonen hoger zijn (Samers, 2009).

Op microniveau kan binnen de neo-klassieke migratiebenadering gesteld worden dat migranten rationele actoren zijn die hun beslissing om al dan niet te migreren, baseren op nutscalculaties op basis van marktinformatie over arbeidsloon. (Borjas, 1989). Het *Harris-Todaro Model* (1970) werkt deze veronderstellingen nader uit door een wiskundig model te

ontwikkelen waarmee het loonequilibrium (het moment waarop geen migratie plaatsvindt) benaderd kan worden. De verwachting is dat men emigreert naar landen waar de economische opbrengsten groter zijn dan in het land van herkomst.

Een veel geuite kritiek op de neo-klassieke benadering is dat er in de calculatie van potentiële migranten meer factoren meewegen dan alleen het verschil in arbeidsloon tussen herkomstland en bestemmingsland. Het Harris-Todaro model is vanwege deze kritieken meermaals aangepast en verfijnd. Migranten baseren hun migratiebeslissing op meerdere factoren, zoals de kosten van migratie, verblijf in het bestemmingsland en het risico op (tijdelijke) werkloosheid (De Haas, 2007b).

Op grond van de *neo-klassieke migratiebenadering* zou men verwachten dat de arbeidsmarktschaarste die in de jaren '60 in Nederland bestond, tegenwoordig niet meer aanwezig is, waardoor de migratie van Marokkanen naar Nederland is afgenomen. De grote toestroom van MOE-landers naar Nederland doet echter vermoeden dat er nog altijd sprake is van schaarste in de onderste regionen van de arbeidsmarkt. Een andere mogelijke verklaring op basis van dit perspectief is dat het loonverschil tussen beide landen geslonken is (het loonequilibrium is benaderd), waardoor de noodzaak om uit Marokko te emigreren is afgenomen. Op basis van diepte-interviews kan op microniveau de geldigheid van dit perspectief bestudeerd worden. Handelen potentiële Marokkaanse immigranten daadwerkelijk op basis van marktinformatie omtrent arbeidsloon? Of zijn er meer factoren in het spel die potentiële migranten meewegen in hun migratiebeslissingen?

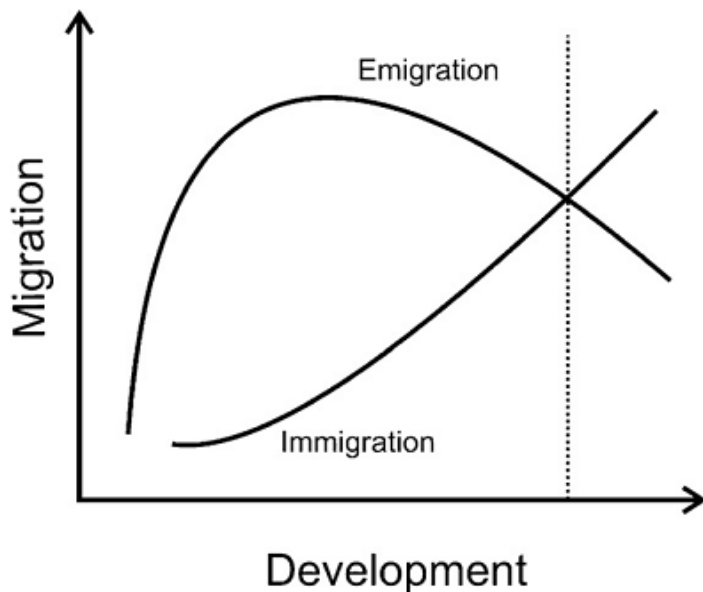
2.2 Theoretische nuance: Migration transition theory

De dichotomie tussen 'pushfactoren' en 'pullfactoren' doet vermoeden dat er sprake is van een eenduidig lineair verband tussen economische omstandigheden in een land en de mate van emigratie en immigratie. Met andere woorden: Hoe slechter/beter het economisch gezien met een land gaat, hoe meer er sprake is van emigratie/immigratie. Dit zou betekenen dat economische groei in Marokko automatisch leidt tot minder emigratie en dat economische stagnatie in Nederland automatisch leidt tot minder immigratie. De afnemende migratie van Marokko naar Nederland zou op basis van die theoretische

gedachte dus verklaard kunnen worden aan de hand van dergelijke economische ontwikkelingen. Massey (1988, p. 383) verwoordt deze populaire veronderstelling als volgt: *“A common belief among lawmakers, policy specialists, and the public is that emigration from developing countries stems from a lack of economic development. [...] Given this perspective, the way for developed countries to control immigration is to promote economic development in the sending countries. When the standards of living are equalized through development, the economic incentives for international movement will disappear and the large-scale migration will end.”*

Diverse wetenschappers zijn echter van mening dat deze lezing ons een te versimpelde weergave van de werkelijkheid voorspiegelt. Volgens De Haas (2011) is de relatie tussen economische ontwikkeling en immigratie min of meer lineair. De mate van economische ontwikkeling in een land hangt dus evenredig samen met de mate van immigratie. De relatie tussen economische ontwikkeling en emigratie is daarentegen non-lineair. Economische groei in ontwikkelingslanden leidt niet direct tot minder emigratie. Sterker nog, economische groei kan emigratie juist doen aanwakkeren. De ‘migration transition’ is de notie dat samenlevingen parallel aan hun economische ontwikkeling verschillende emigratiestadia doormaken. Wanneer onderontwikkelde samenlevingen zich in economisch opzicht ontwikkelen, er meer welvaart komt, de infrastructuur zich verbetert en meer inwoners toegang krijgen tot goed onderwijs, biedt dat juist (materiële) mogelijkheden voor inwoners en groeiende aspiraties om hun land te verlaten. Deze samenlevingen bevinden zich in wat Skeldon (1997) de ‘labor frontier phase’ noemt. Een land bevindt zich in deze fase als een aanzienlijk deel van de beroepsgeschikte bevolking emigreert. Wanneer de economische groei doorzet en het gat met andere landen verder verkleind wordt, kan er een omslagpunt bereikt worden, waarna de emigratie sterk afneemt en er juist een tijdperk van arbeidsimmigratie aanbreekt. Het land ontwikkelt zich dan tot een zogenaamde ‘labor importing country’ (ibid.). In figuur 2a staat de ‘migration transition theory’ schematisch afgebeeld.

Figuur 2a: Relatie tussen economische ontwikkeling en migratie

Bron: De Haas (2011, p. 2)

Uit bovenstaande notie blijkt dat economische groei in Marokko niet noodzakelijkerwijs direct hoeft te leiden tot minder emigratie. Niet voor niets is Marokko lange tijd een samenleving geweest met een hoge mate van emigratie. Het zijn immers vaak niet de allerarmste landen (denk aan Sierra Leone en Senegal) die als typische emigratielanden bestempeld kunnen worden (ibid.). Juist een combinatie van gematigde economische stabiliteit enerzijds en relatieve armoede ten opzichte van andere landen leidt doorgaans tot een hoog emigratiecijfer (denk hierbij ook aan Mexico). Pas wanneer de Marokkaanse economie zich kan doorontwikkelen en het gat met Europese landen weet te verkleinen, zal de grootschalige emigratie naar Europa sterk af kunnen gaan nemen. In dit verband wijst De Haas (2011) vaak naar Turkije. Turkije heeft de voorbije jaren een dusdanig sterke economische groei doorgemaakt, dat het van een land met een hoge emigratie getransformeerd is tot een belangrijke migratiebestemming voor migranten uit de omringende regio's (Oost-Europa, Centraal Azië en Noord-Afrika). Wellicht dat Marokko zich in de nabije toekomst volgens eenzelfde patroon kan ontwikkelen.

2.3 Resumé

De migratiestroom van Marokkanen naar Nederland is in de zestiger jaren aangewakkerd op grond van economische factoren en motieven. Het waren immers arbeidsmigranten uit Marokko die, vanwege een tekort aan laaggeschoolde werknemers in Nederland, naar hier zijn geëmigreerd. Na daaropvolgende gezinsherenigende en gezinsvormende migratiefasen neemt de immigratie van Marokkanen de laatste jaren af. In tegenstelling tot Massey's migratiedenken is er van cumulatieve causatie in dezen dus geen sprake. In lijn met het geheel aan economische migratietheorieën, verwacht ik dat de stroom van Marokkaanse migranten naar Nederland (gedeeltelijk) is afgenomen, omdat economische factoren en motieven geen aanleiding meer geven om van Marokko naar Nederland te migreren. De uiteenlopende economische perspectieven bieden aanknopingspunten om op zowel macroniveau als microniveau onderzoek te verrichten naar de verklaringen voor de afnemende migratie van Marokko naar Nederland. Daarbij moet, gelet op de 'migration transition theory', in het oog gehouden worden dat economische groei in Marokko niet noodzakelijkerwijs gepaard gaat met een afnemende emigratie.

3. Methode en onderzoeksaanpak

3.1 Onderzoeksmethode en dataverzameling

Kenmerkend voor solide onderzoek naar migratiebewegingen en verklaringen daarvoor is volgens Bretell en Hollifield (2008) dat het altijd rekening houdt met meerdere aggregatieniveaus (zowel macro als micro). In het literatuuroverzicht is vastgesteld dat de verklaringen voor migratiestromen eveneens in te delen zijn in verschillende gelaagdheden (macro en micro). Bretell en Hollifield menen dat elk aggregatieniveau een ander type onderzoeksaanpak vergt. Dit onderzoek zal daarom uiteen gaan vallen in twee gedeelten. Deze masterscriptie bevat zowel een beschrijving van *macro-economische ontwikkelingen* enerzijds, als een kwalitatieve analyse van *micro-economische motieven* anderzijds. Er is gekozen voor een kwalitatieve aanpak, omdat de nadruk niet zozeer ligt op het toetsen van statistische verbanden, als wel op een goed begrip van de invloed van economische motieven op migratiegedrag.

Het eerste gedeelte van het onderzoek vormt als het ware de context waarbinnen de analyse van diepte-interviews in tweede gedeelte gesitueerd moet worden. In dit deel zal op meer geaggregeerde schaal bekeken worden in hoeverre *economische factoren* aanleiding geven om vanuit Marokko naar Nederland te emigreren. Hierbij zal gebruik gemaakt worden van onderzoek van De Haas, aangevuld met gegevens van onder andere de Wereldbank. Ik heb ervoor gekozen om het onderzoek van De Haas als uitgangspunt te nemen voor hoofdstuk 4, omdat hij veel gedegen onderzoek verricht heeft naar de relatie tussen macro-economische ontwikkelingen en migratie in Mediterrane landen. Zelf heb ik niet de beschikking over een toereikend databestand om eigenhandig kwantitatieve analyses te verrichten.

Het tweede gedeelte vormt de kern van deze scriptie. Hierin zal de focus verlegd worden naar *individuele motieven* om te achterhalen hoe macro-economische ontwikkelingen doorwerken op microniveau en ten grondslag liggen aan migratiebeslissingen. Ten behoeve van het onderzoek naar motieven van (potentiële) migranten zijn tussen augustus 2010 en mei 2011 drieënzeventig semigestructureerde diepte-interviews afgenomen met zowel

Marokkanen in Nederland (afkomstig uit de regio Rotterdam) als in Marokko (afkomstig uit de regio's Rabat en Nador). De interviews zijn afgenomen, uitgewerkt en beschikbaar gesteld door de onderzoeksgroep 'Citizenship, Migration and the City' (CIMIC, verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam). De respondenten zijn gerekruteerd en geselecteerd middels 'snowball sampling' via etnische organisaties, moskeeën en de netwerken van onderzoekers en interviewers. Er is geprobeerd een gevarieerde groep respondenten te vergaren. De groep met in Marokko geïnterviewde Marokkanen bestaat uit zowel retourmigranten als familieleden van migranten. De interviews zijn eerst afgenomen in een taal naar keuze van de respondent en daarna in het Engels uitgewerkt. Figuur 3a bevat een overzicht van enkele algemene kenmerken van de respondenten (zie de bijlage voor een volledig overzicht).

Figuur 3a: Overzicht algemene kenmerken respondenten

	Gevestigde migranten (N=30)	Retourmigranten (N=24)	Familieleden van migranten (N=19)
Geslacht	Man (16) Vrouw (14)	Man (16) Vrouw (8)	Man (11) Vrouw (8)
Opleiding	Laag (17) Middel (7) Hoog (4)	Laag (11) Middel (8) Hoog (4)	Laag (5) Middel (5) Hoog (6)
Leeftijd	27 – 80 jaar	25 – 59 jaar	19 – 68 jaar

De geïnterviewde Marokkanen zijn bevroegd op verschillende onderwerpen, zoals hun persoonlijke migratiegeschiedenis, migrantennetwerken en -institutes, de negatieve maatschappelijke receptie in Nederland en de huidige situatie in Marokko. Omdat de interviews reeds voor aanvang van dit scriptietraject zijn afgenomen door de onderzoeksgroep CIMIC (en dus niet door mijzelf), zijn de interviews niet sec toegesneden op de alhier gekozen economische invalshoek. Dit perkt de kwalitatieve analyse enigszins in. Desalniettemin bieden de interviews ruim voldoende aanknopingspunten om de probleemstelling grondig te onderzoeken.

3.2 Operationalisering

De bespreking van de migratietheorieën in hoofdstuk 2 vormt het 'zoeklicht' waarmee relevante aspecten uit de empirische werkelijkheid uitgelicht kunnen worden. Uit het literatuuroverzicht en de op basis daarvan geformuleerde theoretische verwachtingen kunnen diverse theoretisch gefundeerde handvatten opgesteld worden die het onderzoek richting geven. In de economische migratieverklaringen staan achtereenvolgens de volgende begrippen centraal:

- Algemene economische ontwikkelingen
- Arbeidsmarktontwikkelingen
- Migratie als inkomensstrategie
- Loonontwikkelingen

De centrale begrippen vertonen een grote mate van overlap met de vier economische theorieën zoals die in hoofdstuk 2 besproken zijn. Ze kunnen zowel vanuit macroperspectief als microperspectief bestudeerd worden. Enerzijds maken onderzoeken - bijvoorbeeld met betrekking tot algemene economische ontwikkelingen - het mogelijk de macro-economische trends in Nederland en Marokko met elkaar te vergelijken. Zodoende kan bepaald worden of er economische factoren in het spel zijn die de afnemende migratie van Marokko naar Nederland kunnen verklaren. Anderzijds kunnen uitspraken van individuele (potentiële) migranten over deze concepten ons inzicht geven in de aanwezigheid van micro-economische motieven die kunnen leiden tot een beslissing om te emigreren naar Nederland.

De centrale begrippen vormden het uitgangspunt voor het coderingsproces. Met behulp van het computerprogramma Interview Streamliner is de interviewdata achtereenvolgens gecodeerd en geanalyseerd. Als een bepaalde uitspraak van een respondent gekoppeld kan worden aan een centraal begrip, blijkt hieruit de relevantie van de daaraan gelieerde theorie. Door uitspraken met elkaar te vergelijken, kan er een beeld worden gevormd van de rol die economische ontwikkelingen spelen in de afnemende migratie.

4. Macro-economische ontwikkelingen in Marokko en Nederland

Het doel van dit hoofdstuk is om de macro-economische context in zowel Marokko als Nederland te schetsen waarbinnen de analyse van micro-economische motieven (hoofdstuk 5) gesitueerd moet worden. In dit hoofdstuk wordt nagegaan of er een economische basis is voor de afnemende migratie van Marokko naar Nederland. De deelvraag die onderzocht wordt, luidt: “In hoeverre zijn *macro-economische factoren* van invloed op de afnemende migratie van Marokkanen naar Nederland?”

Hoofdstuk 4 is als volgt ingedeeld. Allereerst wordt de economische situatie in Marokko beschreven, om te achterhalen of er sprake is van een ‘push’ die migranten als het ware uit Marokko wegduwt. Hierbij baseer ik mij vooral op eerder onderzoek van De Haas (2005, 2009 en 2011) en recente gegevens van de Wereldbank. Vervolgens worden de economische ontwikkelingen in Nederland besproken, om zodoende te bepalen of Nederland in economisch opzicht nog een aantrekkelijk bestemmingsland is voor Marokkaanse migranten. Ik besluit het hoofdstuk met een terugkoppeling naar de theorie en een vooruitblik naar hoofdstuk 5, waarin de micro-economische motieven uitgebreid geanalyseerd zullen worden.

4.1 Pushfactoren: Recente economische ontwikkelingen in Marokko

In hoofdstuk 2 is vastgesteld dat er een negatief verband bestaat tussen gunstige economische ontwikkelingen in Marokko enerzijds en emigratie vanuit Marokko anderzijds. Migratiebewegingen worden namelijk mede bepaald door economische ontwikkelingen in het land van herkomst, die migranten al dan niet ‘wegduwen’. Omdat in deze scriptie de afnemende migratie vanuit Marokko naar Nederland met name vanuit economisch perspectief belicht wordt, wordt op basis van de in hoofdstuk 2 opgestelde theoretische verwachtingen allereerst uitgegaan van een afnemende ‘push’. Dat wil zeggen dat economische ontwikkelingen in het herkomstland, Marokko, steeds minder aanleiding geven om te emigreren.

4.1.1 Decennium van gestage economische groei

Afgaande op economische indicatoren en rapporten van *The World Bank* kan gesteld worden dat de Marokkaanse economie zich het voorbije decennium gestaag ontwikkeld heeft ten opzichte van de jaren ervoor (worldbank.org/en/country/morocco). Tussen 2001 en 2008 groeide het GDP met een jaarlijks gemiddelde van 5.1%. Ook toen de wereldwijde economische crisis aanbrak, bleef de Marokkaanse economie doorgroeien, met 4.9% in 2009, 3.7% in 2010 en 4.6% in 2011. De inflatie werd al deze jaren laag gehouden en de staatsschuld nam af. De absolute armoede nam tussen 2001 en 2007 af van ruim 15% naar 9%. Deze stabiele periode van gestage economische groei is ingezet toen Mohammed VI koning werd in 1999, en daarop enkele omvangrijke politieke, economische en sociale transformaties heeft doorgevoerd. Ook voor buitenlandse bedrijven is Marokko de laatste jaren interessanter geworden. Zo heeft de Franse autofabrikant Renault in februari van het jaar 2011 een fabriek geopend in Marokko die op lange termijn 6000 banen moet genereren. Volgens het rapport *Doing Business* van de Wereldbank (2012) is Marokko de grootste hervormer voor wat betreft zijn ondernemingsklimaat. Desalniettemin valt er op verschillende terreinen nog winst te boeken. Zo schommelt de werkloosheid al jaren rond de 9% en leven er nog steeds veel Marokkanen onder de armoedegrens. Ook is de ongelijkheid tussen bewoners van rurale en urbane gebieden nog relatief groot.

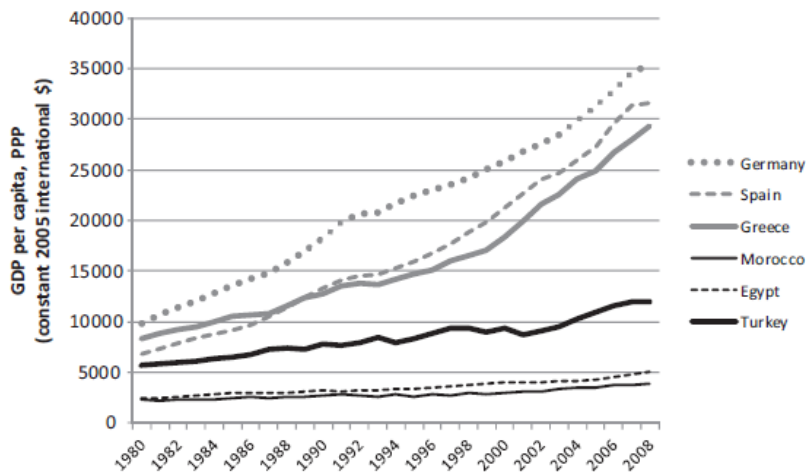
De protesten die in 2011 de voorpagina's van de kranten en tijdschriften sierden en in Noord-Afrikaanse landen de Arabische Lente inluidden, bereikten ook het koninkrijk van Marokko. De zogenaamde 'February 20th movement', die voor een groot deel uit studenten bestond, zette tientallen georganiseerde demonstraties op touw. Koning Mohammed VI reageerde in juli van hetzelfde jaar door constitutionele en politieke hervormingen door te voeren. De hervormingen hebben tot een nieuw regeringsbestel geleid dat effectiever en efficiënter wetten kan doorvoeren. De nieuwe regering heeft vrijwel meteen na zijn aantreden een nieuw sociaaleconomisch plan opgesteld om de Marokkaanse economie te stimuleren. De Wereldbank verwacht dat Marokko dankzij de hervormingen nu grote vooruitgang kan boeken op economisch terrein.

4.1.2 Resulteert gestage Marokkaanse economische groei in afnemende emigratie?

Hein de Haas (2005, 2009 en 2011) heeft meerdere onderzoeken gewijd aan de relatie tussen de economische groei in Mediterrane landen, waaronder Marokko, en emigratie aldaar. Een periode van gestage economische groei in Marokko beïnvloedt volgens De Haas het emigratiecijfer. Echter, economische groei leidt niet noodzakelijkerwijs direct tot minder emigratie. Economische groei kan op korte termijn zelfs leiden tot groeiende emigratiecijfers, omdat potentiële migranten de beschikking krijgen over de financiële middelen waardoor emigratie een reële optie wordt. Vandaar dat juist landen als Marokko en Mexico een hoog emigratiecijfer hebben. Inwoners van de allerarmste landen beschikken vaak niet over voldoende middelen om te emigreren. Pas wanneer de economische groei in Marokko doorzet en de relatieve deprivatie ten opzichte van andere landen afneemt, kan de emigratie afgeremd worden. Als het ten slotte in economisch opzicht echt voor de wind gaat, kan een voormalig emigratieland zich zelfs ontwikkelen tot immigratiebestemming. De Haas wijst hier vaak op de ontwikkeling die het voormalige emigratieland Turkije heeft doorgemaakt. De economische transformatie daar heeft zich de laatste decennia in een dermate hoog tempo voltrokken, waardoor Turkije nu een populair bestemmingsland geworden is voor migranten uit omliggende regio's.

Daarmee kan de centrale vraag van deze paragraaf beantwoord worden. Is de gedurende het voorbije decennium ingezette economische groei in Marokko groot genoeg geweest om de voortdurende emigratie een halt toe te roepen? Volgens De Haas heeft Marokko dat punt nog niet bereikt. Hoewel het niet ontkend kan worden dat Marokko op economisch gebied grote vooruitgang heeft geboekt, resulteert dit op korte termijn nog altijd niet in een sterk afnemende emigratie. Cijfers van de Wereldbank bevestigen dit beeld. Tussen 2000 en 2010 is het migratiesaldo (emigratie – immigratie) gestegen van + 500.000 naar + 675.000 (databank.worldbank.org). Er zijn vast en zeker Marokkanen die profiteren van groeiende economische mogelijkheden waardoor migratie voor hen een overbodig fenomeen wordt, maar dit geldt volgens De Haas nog niet voor de gehele breedte van de Marokkaanse bevolking. Uit figuur 4a blijkt dat het 'opportunity gap' in termen van het BBP per hoofd tussen Marokko en veel Europese landen nog altijd groot is en zelfs groeit. Lonen, arbeidsmarktkansen, onderwijskwaliteit en andere sociaaleconomische factoren zullen in de toekomst verder moeten convergeren om grootschalige emigratie uit Marokko af te laten nemen.

Figuur 4a: Ontwikkeling GDP per capita (in \$)

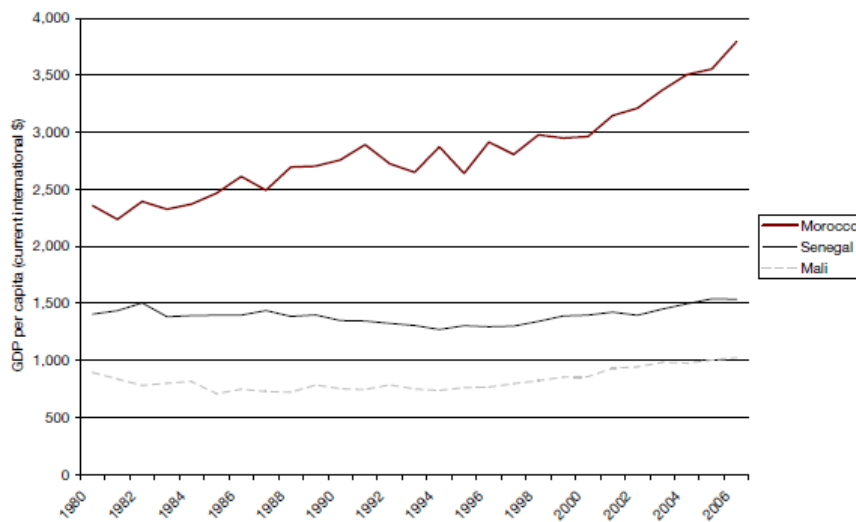

Bron: De Haas (2011, p. 9)

4.1.3 Toekomstperspectief

De Haas (2011) voorspelt dat politieke hervormingen de economische ontwikkeling in een stroomversnelling kunnen brengen. Inmiddels is gebleken dat, met dank aan de protestbewegingen, grote politieke hervormingen doorgevoerd zijn die de economische situatie in Marokko op positieve wijze kunnen beïnvloeden. Op lange termijn zou het 'opportunity gap' tussen Europese landen en Marokko daardoor kleiner kunnen worden – ook al omdat de economische crisis Europese landen harder lijkt te treffen dan Marokko, zoals in de volgende paragraaf valt te lezen. Dit kan ertoe leiden dat de emigratie uiteindelijk sterk afneemt. Daarnaast kan Marokko zich steeds meer ontwikkelen tot wat Skeldon (1997) 'labor importing countries' noemt. In dat geval zou Marokko zelf een populaire immigratiebestemming worden. Omdat de Marokkaanse economie zich momenteel in een hoger tempo ontwikkelt dan die van Sub-Saharisch Afrikaanse landen (bijvoorbeeld Senegal en Mali), krijgt Marokko nu al te maken met een toegenomen immigratie vanuit dergelijke landen (zie figuur 4b).

Figuur 4b: Ontwikkeling GDP per capita (in \$)

Bron: De Haas (2009, p. 9)

4.2 Pullfactoren: Recente economische ontwikkelingen in Nederland

Nadat de invloed van pushfactor op de afnemende migratie van Marokko naar Nederland besproken is, kan in deze paragraaf de pullfactor onderzocht worden. In hoeverre kan de afgenomen immigratie van Marokkanen toegeschreven worden aan macro-economische ontwikkelingen in Nederland? Op basis van de theoretische inzichten uit hoofdstuk 2 verwacht ik dat de afnemende immigratie gedeeltelijk verklaard kan worden door verslechterende economische omstandigheden in Nederland, waardoor Marokkaanse migranten besluiten niet te emigreren óf andere bestemmingslanden uitkiezen. Het verband tussen economische ontwikkeling en immigratie is lineair van aard (De Haas, 2011). Men mag dan ook verwachten dat een periode van economische stagnatie tot minder immigratie leidt.

4.3.1 Economische stagnatie en arbeidsmarktontwikkelingen

Sinds de millenniumwisseling heeft de Nederlandse economie verschillende ingrijpende ontwikkelingen doorgemaakt. Een opeenvolging van economische crises heeft geresulteerd in een periode van economische stagnatie. De 'dot-com bubble' rond het jaar 2000 zorgde ervoor dat Nederland in een lichte recessie terechtkwam. Het BBP groeide die jaren niet of

nauwelijks (data.worldbank.org/country/netherlands). De wereldwijde economische crisis die in 2008 als kredietcrisis begon, heeft een nog grotere impact gehad op de Nederlandse economie. In 2009 kromp de economie bijvoorbeeld met 3.9%. Het Centraal Planbureau (CPB, 2012) heeft in 2012 voorspeld dat de Nederlandse economie tot 2014 zal krimpen. De werkloosheid die in 2000 slechts een kleine 2% was, is inmiddels opgelopen tot ruim 6%. Volgens het CPB zal deze de komende jaren blijven oplopen. Als er, zoals De Haas stelt, daadwerkelijk een lineair verband bestaat tussen economische ontwikkeling en immigratie, kan op grond hiervan worden aangenomen dat Nederland er als bestemmingsland in economisch opzicht niet aantrekkelijker op is geworden. De economische crisis raakt nauw aan het ontbreken van economisch perspectief voor potentiële Marokkaanse immigranten. Migranten worden vaak tewerkgesteld in de onderste regionen van de arbeidsmarkt, die doorgaans harder getroffen wordt door economische stagnatie (Wacquant, 2008). In hoofdstuk 5 wordt nagegaan of Marokkanen de situatie daadwerkelijk als zodanig percipiëren.

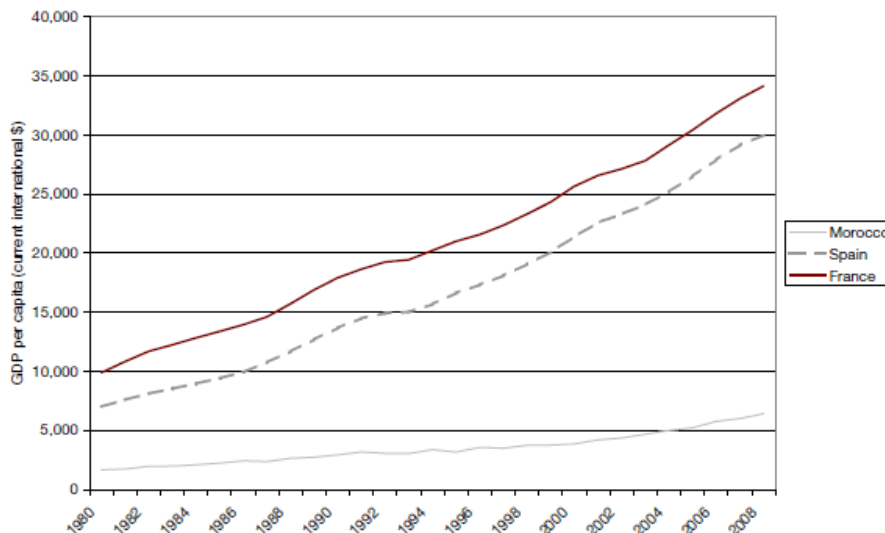
Tussen de economische crises door is ook de uitbreiding van de Europese Unie in 2004 van grote invloed geweest op de immigratie van Marokkanen. De EU-uitbreiding maakte het mogelijk dat grote aantallen (laaggeschoolde) werknemers uit Midden- en Oost-Europese landen vrije toegang tot de Nederlandse arbeidsmarkt kregen. De nieuwe arbeidsmigranten hebben niet-Westerse arbeidsmigranten in grote mate verdrongen van de onderkant van de arbeidsmarkt (Engbersen et al., 2012).

Het aantal tewerkstellingsvergunningen dat verleend is aan laaggeschoolde niet-Westerse immigranten is de laatste jaren flink gedaald. In 2002 kregen 211 Marokkanen een werkvergunning. In 2011 waren dat er nog maar 52 (UWV, 2012). Terwijl voor hoogopgeleide migranten de 'rode loper' wordt uitgerold, geldt voor laagopgeleide migranten in toenemende mate dat het immigratiebeleid selectiever wordt (Van Bochove et al., 2010; Engbersen et al., 2012). Bovenstaande heeft ertoe geleid dat de kansen op de Nederlandse arbeidsmarkt voor Marokkaanse migranten flink zijn afgenomen (Engbersen, 2012).

4.3.2 Uitwijkmogelijkheden voor Marokkaanse migranten

Al met al kan geconcludeerd worden dat Nederland er in economisch opzicht voor Marokkaanse migranten niet aantrekkelijker op is geworden. Enerzijds hebben de economische crises geleid tot een stagnerende Nederlandse economie. Anderzijds heeft de uitbreiding van de EU met Midden- en Oost-Europese lidstaten ervoor gezorgd dat Marokkanen weggedrukt worden van de laaggeschoolde arbeidsmarkt. Deze zaken leiden ertoe dat Marokkaanse migranten andere bestemmingen verkiezen boven Nederland. Volgens De Haas (2009) en Engbersen (2011) waren Spanje, Italië en Frankrijk de laatste jaren populaire migratiebestemmingen onder Marokkaanse emigranten. Vanuit economisch perspectief is deze constatering plausibel te noemen, omdat het gat tussen Marokko en die landen relatief groot is (zie onderstaande figuur 4c). Daarnaast was er in deze landen de laatste jaren een flink tekort aan laaggeschoolde werknemers in onder meer de bouwsector. Het is de vraag of deze ontwikkeling zich door gaat zetten nu de recente Eurocrisis landen als Spanje en Italië tamelijk hard getroffen heeft.

Figuur 4c: Ontwikkeling GDP per capita (in \$)

Bron: De Haas (2009, p. 8)

4.3 Resumé

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk werd vastgesteld dat de Marokkaanse economie het laatste decennium weliswaar een stabiele groeiperiode heeft doorgemaakt, maar dat deze ontwikkeling volgens De Haas nog niet heeft geleid tot een grootschalige afnemende emigratie. Dit blijkt wel als de economische groeicijfers met het Marokkaanse migratiesaldo worden vergeleken. Op macroniveau bezien, kan derhalve geconcludeerd worden dat invloed van de economische push op de afnemende migratie van Marokko naar Nederland niet overschat moet worden. Voor wat betreft de economische pull stel ik vast dat Nederland in economisch opzicht een minder aantrekkelijke migratiebestemming is geworden. Opeenvolgende economische crises en veranderende arbeidsmarktomstandigheden hebben ervoor gezorgd dat veel Marokkaanse migranten de laatste jaren andere bestemmingslanden (waaronder Spanje en Italië) verkozen boven Nederland.

In hoofdstuk 2 zijn vier theorieën behandeld die migratie vanuit economisch perspectief verklaren. Ik zal de belangrijkste bevindingen van dit hoofdstuk kort terugkoppelen op deze theorieën. Voor wat betreft de *World System Theory* kan naar aanleiding van dit hoofdstuk geconcludeerd worden dat er een blijvende ongelijkheidsrelatie is tussen Marokko enerzijds en Europa en Nederland anderzijds. De economische ontwikkeling in Marokko voltrekt zich nog niet snel genoeg om te kunnen spreken van een grote inhaalslag. Zo bezien blijft migratie voor Marokkanen een onverminderd actueel fenomeen. De *duale-arbeidsmarktbenadering* leerde ons echter dat migranten vaak te werk worden gesteld in de onderste regionen van de arbeidsmarkt. Vanwege de EU-uitbreiding en opeenvolgende economische crises hebben potentiële Marokkaanse migranten weinig zicht meer op (laaggeschoolde) arbeid in Nederland. Deze benadering biedt dus een bruikbaar perspectief op de afnemende migratie. De *neo-klassieke benadering* stelt dat migratiebewegingen het gevolg zijn van loonverschillen tussen landen. Wanneer het GDP per capita als maatstaf genomen wordt, blijkt dat de lonen in Marokko wel gestaag gestegen zijn, maar dat deze nog niet het Europese niveau bereikt hebben. Van een loonequilibrium is dus (nog) geen sprake. Het later uitgebreide en verfijnde Harris-Todaro model stelt dat er meer factoren in het spel zijn die migratiebewegingen kunnen verklaren. Het gepercipieerde risico op (tijdelijke) werkloosheid in het bestemmingsland is zo'n factor die potentiële Marokkaanse migranten

ervan kan weerhouden zich in Nederland te vestigen. Daarmee in samenhang stelt de *New Economics of Labor Migration benadering* dat migratie een strategie is om als gezin of familie een stabiel inkomen te verwerven. In tijden van crisis is het een tamelijk risicovolle beslissing om vanuit Marokko naar Nederland te emigreren. De kansen op een stabiel inkomen zijn immers flink geslonken.

Bovengenoemde bevindingen bieden aanknopingspunten om verder te onderzoeken op een lager aggregatieniveau. Het volgende hoofdstuk daalt af naar het microniveau van individuen om te onderzoeken in hoeverre de in dit hoofdstuk beschreven macro-economische ontwikkelingen zich laten vertalen in micro-economische overwegingen. Denken de Marokkaanse respondenten dat de afnemende migratie tussen Marokko en Nederland veroorzaakt wordt door economische factoren, zoals afgenomen kansen op een baan? Op basis van diepte-interviews met Marokkanen in zowel Nederland als Marokko wordt geprobeerd te achterhalen in hoeverre respondenten zich op microniveau laten beïnvloeden door veranderende economische verhoudingen.

5. Micro-economische motieven van Marokkaanse migranten

In dit hoofdstuk staat de kwalitatieve analyse van individuele motieven van (potentiële) Marokkaanse migranten centraal. Op basis van diepte-interviews, die afgenomen zijn met zowel Marokkanen in Nederland als Marokko, probeer ik een antwoord te formuleren op de tweede deelvraag, die luidt: “In hoeverre zijn *micro-economische motieven* van invloed op de afnemende migratie van Marokkanen naar Nederland?”

De indeling van dit hoofdstuk is gedeeltelijk in lijn met die van hoofdstuk 4. Allereerst zullen de uitspraken van respondenten met betrekking tot economische omstandigheden in Nederland besproken worden. Deze geven inzicht in de al dan niet aanwezige economische ‘pull’ om vanuit Marokko naar Nederland te emigreren. Vervolgens worden de gedachten die respondenten hebben omtrent de economische situatie in Marokko bekeken. Op basis daarvan kan worden opgemaakt in hoeverre er sprake is van een economische ‘push’ die Marokkanen ‘wegduwt’ uit Marokko en hen doet besluiten te emigreren. Tot slot wordt, in navolging van Everett Lee, onderzocht of er tussenliggende obstakels aanwezig zijn die (aanvankelijk economisch gemotiveerde) migratiebeslissingen beïnvloeden.

5.1 Veranderende economische omstandigheden in Nederland

5.1.1 Eerstegeneratie migranten

In de overwegingen van veel eerstegeneratie Marokkaanse migranten om naar Nederland te emigreren, hebben economische motieven een belangrijke rol gespeeld. De eerste Marokkaanse migranten werden als gastarbeiders naar Nederland gehaald om daar (tijdelijk) laaggeschoold werk te vervullen. Het aanvankelijke plan was om terug te keren naar Marokko wanneer ze voldoende geld gespaard hadden.

“The early migrants had a vision of temporarily working in Europe to save enough money in order to return home and to start a successful life in Morocco.” Hassan (N2)

Gedurende de gastarbeidersfase lagen er gunstige economische omstandigheden in het verschiep voor de Marokkaanse immigrant. Youssouf, die in 1965 naar Nederland gemigreerd is, vertelt dat er in die tijd meer dan genoeg werk voorhanden was:

“In that time you could find work everywhere. There was more than enough work in the ‘60s. Everyone was waving towards me and telling me come to us, come to us.”
Youssouf (N22)

Niet alleen in Nederland, maar in heel Europa lagen volgens veel Marokkanen onbegrensde mogelijkheden in het verschiep. Veel Marokkanen wilden daarom naar Europa emigreren. Respondent Nadia vertelt daarover het volgende:

“Some of them went to the Netherlands, some went to France or Germany, and some even went to Spain or Italy. Europe was in that time constantly the topic of discussion. You could not walk in a random café, without hearing people talking about it. What my husband really liked about the stories, was what he heard about the Netherlands, namely that it was a country with a lots of opportunities and good social services. If you live your life in Morocco, you see a lot of poverty, corruption and injustice around you. Because of this, a lot of people develop a wish to leave this country, for a place where everything is much better, easier and more honest also.” Nadia (N29)

Zo wordt duidelijk dat er in de ogen van respondenten een aanwijsbaar verband heeft bestaan tussen aantrekkelijke economische omstandigheden in het land van bestemming, Nederland, en de beslissing van grote groepen Marokkanen om daarheen te emigreren. De vraag is of er tegenwoordig nog steeds sprake is van een dergelijk verband. Weerhouden de economische omstandigheden in Nederland veel Marokkanen ervan zich alhier te vestigen?

5.1.2 Economische ontwikkelingen in Europa en Nederland

Daar waar de economische vooruitzichten voorheen nog aanleiding boden om vanuit Marokko naar Nederland te migreren, zien veel Marokkanen tegenwoordig minder heil in een vertrek naar Europa in het algemeen en Nederland in het bijzonder. Uit de interviews

blijkt dat dit het gevolg is van 1) de economische crisis, 2) geringe kansen op een baan en 3) de hoge kosten voor levensonderhoud in Nederland. Volgens respondent Hassan hebben zijn vrienden en familie in Marokko absoluut geen interesse meer om naar Europa te emigreren, omdat de economische situatie er sterk verslechterd is:

“There is nothing left to do in Europe, they would say. The mentality has changed. People find something to do and put their thoughts of migration to rest. Years ago everybody was talking about leaving the country. Young men would save up some money and go to Tangier to try and get on a small boat to Spain. I think this has changed because the people that have recently migrated constantly tell the people back home how the situation in Europe has deteriorated. The kids nowadays ask about Europe out of general interest, but not to actually live there.” Hassan (N2)

Ook respondent Myriam, zelf retourmigrant, denkt dat steeds minder van haar landgenoten nog geïnteresseerd zijn in emigratie als gevolg van economische stagnatie in Europa:

“Since the late 90’s, Moroccans, thanks to the internet and satellite channels, are more exposed to the outside world and are very aware that the economic situation in Europe is not good and their chances of finding good jobs are not big.” Myriam (M8)

Veel Marokkaanse respondenten die in Nederland wonen, adviseren hun landgenoten dan ook om vooral niet meer naar Nederland te migreren. Op de vraag of ze andere Marokkanen zouden adviseren naar Nederland te komen, antwoordden Hamza en Souhaila dan ook:

“No of course not. Like I told you, life in Holland is hard for Moroccans.” Hamza (N24)

“I would tell them it’s better to stay over there. And work in their own country.” Souhaila (N25)

De respondenten wijzen met name op de geringe arbeidsmarktkansen in Nederland. Zij denken dat dit onder andere het gevolg is van de economische crisis in Europa:

“They saw the crisis effects and are scared to go through the same experiences. I myself tell young people to learn some professions that allow working in their own countries. There is a decline of migration due to the scarcity of jobs available.” Karim (M75)

“There is no money to make here. There are no jobs anymore. It’s better to stay over there.” Souhaila (N25)

“There are no jobs here anymore and they know that. The Dutch themselves can’t find jobs and have troubles making money to buy food.” Mehdi (N12)

Volgens respondent Miro is de economische situatie in Nederland dermate slecht dat het zelfs voor Marokkanen die al geruime tijd in Nederland wonen tamelijk lastig is om een baan te vinden, laat staan dat potentiële Marokkaanse migranten zoals hijzelf kans maken op een baan:

“I know that the economic situation in the Netherlands is not that good. Even my cousin who has been in the Netherlands for quite some time told that it is more and more difficult to find a job. He has not even saved up some money to invest some projects here in Morocco. If my cousin who has been in the Netherlands for a long time did not make it, how come that a newcomer like me would achieve something there.” Miro (M9)

Door de economische crisis en de geringe kansen op werk hebben Marokkanen in Nederland het volgens een aantal respondenten moeilijk om hun hoofd boven water te houden. De volgende respondenten raden het hun landgenoten daarom ook af om naar Nederland te komen:

“Since I am here in Holland nothing has changed for me. My life in Holland is the same as my life in Morocco. I dreamt of making a lot of money and go back to Morocco to start something for myself. A restaurant or something like that. But in reality, every month I hope that I can pay the bills.” Hamza (N24)

“Moroccans that are here don’t have enough to have a good live. We have to pay high taxes and food is expensive, everything is expensive, so they should better stay there. Back in the days, when we had the gulden it was better here. But now it’s all expensive. Parking in front of your own door costs money, we have to pay for everything. We ourselves want to leave.” Mehdi (N12)

“I’ve travelled to different European countries and I have seen the state of Moroccans there. I ask myself why would you do this to yourself? I’ve been to Italy and I have seen them sleeping in the street and begging for money. There’s no need to be in such a state, to live like a beggar in a foreign country. If that’s your situation you should go back to your country to live with your family who will take care of you. They would never sleep in the street and have nothing to eat if they would go home. And there is always work if you really want it in Morocco. With support from your family you can always make ends meet. It will always be better than being homeless and a beggar in Europe.” Hassan (N2)

Uit deze verhalen kan opgemaakt worden dat, naast de economische crisis en geringe kansen op de arbeidsmarkt, ook de zware leefomstandigheden gezien worden als een drempel om naar Nederland te emigreren. De kosten voor het levensonderhoud zijn in de ogen van respondenten dusdanig hoog dat de opbrengsten van een eventuele migratie niet op kunnen wegen tegen de kosten van een verblijf in Nederland.

5.1.3 Uitwijkmogelijkheden

Hoewel de verslechterende economische omstandigheden in Nederland en Europa vaak in één adem genoemd worden, wijzen een aantal respondenten ook op de populariteit van andere bestemmingslanden zoals Spanje en Italië. Dit is in overeenstemming met de bevindingen uit hoofdstuk 4. Volgens respondent Zaro zijn sommige Marokkanen nog steeds geïnteresseerd in een vertrek naar Europa:

“Mainly to Spain and Italy because work contracts are still available and migration is still new compared to France or the Netherlands.” Zaro (M60)

Deze landen liggen geografisch gezien ook dichterbij Marokko, wat het makkelijker maakt heen en weer te reizen tussen beide landen:

“They spend the whole year back and forth between Morocco and Europe because they can have a stable situation with a permanent job.” Zaro (M60)

Volgens deze respondent waren er in deze landen tot voor kort nog veel kansen op werk. Maar ook in Spanje en Italië heeft de economische crisis haar sporen nagelaten, waardoor een aantal respondenten denkt dat ook deze landen minder populaire bestemmingslanden aan het worden zijn:

“Young people migrate mainly to Spain and Italy to work because these two countries still have opportunities for work; however, these last three years also we hear about bad conditions in Spain and Italy because of the crisis.” Jamal (M7)

5.2 Economische groei in Marokko

In deze paragraaf wordt onderzocht in hoeverre respondenten denken dat er (op basis van economische motieven) aanleiding is om uit Marokko te emigreren. De focus van deze paragraaf ligt dus op de pushfactor die mensen ‘wegduwt’ uit Marokko. Er wordt in de diepte-interviews vaak gewezen op het feit dat Marokko op economisch vlak het laatste decennium erg veranderd is. Veel respondenten denken dat Marokkanen tegenwoordig minder snel geneigd zijn Marokko te verlaten, omdat de economische situatie in Marokko volgens hen sterk verbeterd is:

“There are more opportunities and chances in Morocco now and you can get an education if you want. Those first migrants didn’t have those options. They left their country out of a basic need for a livelihood, to get themselves on their feet. The new migrants can stay in Europe a couple of years and decide to go back to Morocco, because Morocco itself has changed.” Hassan (N2)

“Also Morocco in the last decade has completely changed: there is economic progress more freedom, and there are also good schools. I am glad that I was able to return and build my villa.” Jamal (M7)

De economische groei in Marokko heeft er volgens respondenten toe geleid dat in het hedendaagse Marokko alle voorwaarden voor een goed leven aanwezig zijn. In sommige opzichten is Marokko zelfs sterk verwesterd. Door deze ontwikkelingen wordt emigratie gezien als een overbodig fenomeen:

“All the conditions of a good living standard exist in Morocco. There are jobs, internet, McDonald’s, freedom. Compared to the past, Morocco has become a prosperous place where people can lead a better life compared to the past.” Hadda (M36)

“The big cities are well developed so people there don’t want to come to Europe. So people who have a good life want to stay in Morocco.” El Ghazi (N30)

Een aantal respondenten (bijvoorbeeld Jamal) is al teruggekeerd naar Marokko. Respondent Hamza, die nu nog in Nederland woont, overweegt ook terug te keren naar Marokko vanwege de verbeterde omstandigheden aldaar:

“Yes, sometimes I consider to go back to Morocco. Morocco has changed a lot over the past ten years. There are economic opportunities there. Here in Holland I am just living, I have no reason to stay. I am not making a lot of money or something like that. I think it’s better to go back where I came from, to be with my dear family. I can live in Morocco how I am living here.” Hamza (N24)

Zoals in hoofdstuk 4 reeds opgemerkt, is de periode van economische vooruitgang rond het jaar 2000 begonnen toen Koning Mohammed VI aantrad. Een aantal respondenten schrijft, net als de Wereldbank, de vooruitgang toe aan het aantreden van Koning Mohammed VI. Maatregelen van zijn hand zouden bijgedragen hebben aan de groei van de Marokkaanse economie:

“Since 1999 a lot has changed in Morocco. The new king Mohammed VI has done a lot for our country. We have a highway from Tanger to Agadir. He did it in 10 years. That’s great. I’m going to tell you something. Do you know who are the smartest people in the World? Moroccans. So the new king is doing a right job and I think that my country can become a beautiful and rich country. The economy of Morocco is doing well there. When his father was king Morocco stood still. People didn’t work to make the country better and that’s why a lot of people left the country. The new king wants his good and smart people to come back and live in Morocco. For instance, if you finish your study I know for 100% that you can find a really good job in Morocco. His motto is: I want my people to live like kings in their own country. People have more political freedom. So Morocco is changing dramatically.” El Ghazi (N30)

Naast het feit dat de Marokkaanse regering er veel aan doet om de economische situatie van het land te verbeteren, wordt ook geprobeerd een aantrekkelijk klimaat te creëren voor retourmigranten en buitenlandse investeerders:

“Nowadays the Moroccan government is offering Moroccan migrants very attractive terms to invest in the country or to start a business. If you want to start a business the government pays for 10 percent of the total amount, 70 percent is a loan from the bank and 20 percent you need to provide yourself. This is very interesting. Added to this the government offers favorable conditions to those who have invested and want to buy a house. This is an extra bonus. This is why you hear a lot of young men talk about going back to Morocco. If all you are going to do here in Europe is work, eat and sleep than it’s better if you work, eat and sleep in Morocco. It’s exactly the same, except for the fact that you would be doing it in your own country.” Hassan (N2)

Vanwege dit gunstige investeringsklimaat is respondent Myriam met haar man al teruggekeerd naar Marokko:

“Going back to the idea of return, it really matched my expectations because the country was changing at that time and if you have money you can easily start a business since back in the nineties Morocco adopted a policy designed to encourage

Moroccans to come back and invest their money in their home country. Also, the cost of life and the price of land were quite low compared to Holland; with the money that we saved up while in the Netherlands we could have a comfortable lifestyle.” Myriam (M8)

Zo wordt uit de antwoorden van respondenten duidelijk dat de economische omstandigheden in Marokko sinds eind jaren '90 sterk verbeterd zijn. Deze ontwikkelingen hebben er in de ogen van respondenten toe geleid dat Marokkanen minder behoefte hebben om te emigreren naar Europa. Tevens overwegen steeds meer Marokkanen die in Europa woonachtig zijn een terugkeer naar Marokko.

De economische groei wordt gezien als een gevolg van succesvol overheidsbeleid in combinatie met buitenlandse investeringen en 'remittances' door (voormalige) migranten. De grootschalige emigratie uit Marokko om de slechte economische omstandigheden te ontvluchten heeft dus op termijn geresulteerd in verbeterde economische omstandigheden:

“Remittances contribute 80% to the development of the national economy. Even if the Moroccans would go to the moon, one day they would think of returning back to their home country. They spend their holidays in Morocco. Hence, they bring remittances to Morocco through money transfers. They also get involved in investment projects such as construction and setting up factories.” Hassan (N2)

De investeringen in Marokko door emigranten en retourmigranten hebben een positieve impuls gegeven aan het leven in Marokko en de economische situatie aldaar:

“I do believe that migration has positive impacts on Morocco. The remittances sent by my migrants contribute to the development of the national economy of the country. They also invest money in establishing economic workshops. By so doing, they create new job opportunities in the job market.” Imad (M17)

“I think that Nador has changed a lot after the migration of its inhabitants. For example, there are many projects established by migrants themselves. This had provided opportunities of work to people who live in Nador. Their way of thinking had

changed as they did not use to tolerate many ideas, but now they do. Years ago, men did not accept to marry unless the women were from Nador. Actually, now they find it normal to marry with women from other Moroccan cities. All the girls in Nador used to wear the veil and it was seldom that you would see them walking outdoors. After migration, they wear fashionable European clothes and many of them do not put the veil in Nador. People now consider those changes as normal things.” Sellam (M47)

5.3 Tussenliggende obstakels

Everett Lee (1969) spreekt naast pull- en pushfactoren ook van ‘intervening obstacles’. Dit zijn obstakels die migratiebewegingen kunnen belemmeren. Zo kan strengere regelgeving ervoor zorgen dat Marokkanen minder snel aanspraak kunnen maken op een verblijfsvergunning, wat de komst naar Nederland bemoeilijkt. Hoewel de focus van deze scriptie bij de economische dimensie ligt, mogen ook daarmee samenhangende tussenliggende obstakels niet uit het oog worden verloren. Strikte immigratiewetgeving kan als beperkende voorwaarde fungeren voor aanvankelijk economisch gemotiveerde migratiebeslissingen. Ondanks de verbeterde economische situatie in Marokko en de crises in Europa, zijn er volgens andere respondenten nog steeds Marokkanen die naar Europa willen komen:

“These countries recruit workers that require low skills. The wish to join the European Eldorado abroad among Moroccans is still strong. Despite the crisis, they jeopardize their lives to reach the destinations they are heading to.” Hmad (M62)

Er zijn volgens respondent Hassan echter twee zaken die een eventuele komst naar Europa bemoeilijken, namelijk de economische crisis in Europa en Nederland én de strikte immigratiewetgeving:

“I believe that today there are two reasons that prevents people from immigrating to Europe: first, the strict immigration laws imposed by the European Union. Second, Europe now has self-sufficiency in the number of migrants, so it does not need more.

Europe is really undergoing real economic crisis, and hence some countries are implementing austere policy to surmount and face up to the crisis. The result is that many migrants have been laid off their jobs and they no longer benefit from the social services they used to offered.” Hassan (N2)

Volgens hem fungeert de strikte immigratiewetgeving dus als beperkende voorwaarde voor het betreden van de Nederlandse arbeidsmarkt. Ook respondent Insaf legt een verband tussen immigratieregeling en arbeidsmarktkansen:

“The Netherlands has strict laws. If you are noticed as an illegal in the Netherlands you will be sent back to the country of origin. It’s also difficult to find a job as an illegal in the Netherlands. [...] Nowadays people are less interested to migrate to the Netherlands because of the strict law and legislation. In former days it was easier to get a visa now it’s complicated and expensive. Also they don’t want come to the Netherlands because these days they hear more often that it is difficult to find work, get a house and go to school as an illegal in the Netherlands.” Insaf (M3)

Zodoende wordt duidelijk dat een focus op de economische dimensie de invloed van de beleidsdimensie niet uitsluit, en vice versa. Er is sprake van een gezamenlijk effect van beide factoren, dat bijdraagt aan de afnemende migratie van Marokkanen naar Nederland. In hoofdstuk 4 bleek al dat er steeds minder werkvergunningen worden verleend aan Marokkanen. De noodzakelijke voorwaarden om tot migratie te besluiten (sociaaleconomische positieverbetering, arbeidsmarktkansen en het verkrijgen van een legale juridische status) ontbreken tegenwoordig, waardoor emigratie naar Nederland voor Marokkanen een weinig aantrekkelijke optie is geworden. Een onzeker bestaan in de illegaliteit is voor veel Marokkanen geen optie meer.

5.4 Resumé

Uit diepte-interviews met Marokkanen in Nederland en Marokko blijkt dat er sprake is van een aanwijsbaar verband tussen de individuele perceptie van economische omstandigheden

in zowel het land van herkomst als het bestemmingsland en daadwerkelijke migratiebeslissingen. De in hoofdstuk 4 geschetste macro-economische ontwikkelingen in Marokko en Nederland worden op microniveau deels bevestigd door de Marokkaanse respondenten. Tevens verbinden de respondenten deze ontwikkelingen aan afnemende ambities om vanuit Marokko naar Nederland te migreren. Voor wat betreft de pushfactor (de gestage economische groei in Marokko) geldt zelfs dat de respondenten denken dat de invloed hiervan op de afnemende migratie groter is dan dat De Haas' bevindingen ons aanvankelijk deden vermoeden.

In de conclusie van hoofdstuk 4 werd duidelijk dat sommige migratietheorieën de afnemende migratie beter konden verklaren dan andere. Op macroniveau bleek, geredeneerd vanuit de *World System Theory*, dat er nog altijd een ongelijkheidsrelatie bestaat tussen de Nederlandse en Marokkaanse economie. Op microniveau blijkt daarentegen dat veel respondenten denken dat het economische verschil tussen beide landen weldegelijk geslonken is. De Marokkaanse economie heeft zich in hun ogen goed ontwikkeld, terwijl de Nederlandse economie een crisis doormaakt. De *duale arbeidsmarktbenadering* stelt dat migratiebewegingen zich vooral verplaatsen naar landen waar veel (laaggeschoolde) werkgelegenheid is. Als gevolg van de economische crisis en immigratiewetgeving denken de respondenten dat er steeds minder kans is op een baan in Nederland. Vanuit de *New Economics of Labor Migration benadering* gedacht, is het dan ook geen strategische keuze om naar Nederland te migreren teneinde een stabiel inkomen te vergaren. In het nabije verleden weken veel Marokkanen daarom uit naar Spanje en Italië, omdat daar wel voldoende werk te vinden was.

Uit de interviews blijkt dat drie belangrijke motieven de afnemende migratie naar Nederland kunnen verklaren, namelijk 1) de economische stagnatie in Nederland, 2) daaraan gekoppeld geringe kansen op een baan en 3) de hoge kosten voor het levensonderhoud. Vanuit de *neo-klassieke benadering* (het uitgebreide Harris-Todaro model) kan dit gezien worden als een rationele calculatie om niet meer naar Nederland te emigreren, zeker nu men denkt dat het steeds beter gaat met de Marokkaanse economie en de levensstandaard daar almaar hoger komt te liggen.

Om de afnemende migratie van Marokko naar Nederland goed te kunnen doorgronden, kunnen we dus niet om de economische dimensie heen. Respondent Aziz verwoordde deze stelling op zeer treffende wijze, toen hij zich de volgende uitspraak liet ontvallen:

“It is a fact that people go mainly for money, the other elements of a clean place, good mentalities or education of their kids come after the material side. For me migration should have a price, if ever a person stays in a foreign country, he or she should gain things, among them a large sum of money to secure their future.” Aziz (M39)

Op basis van de interviewdata concludeer ik dat de verslechterde economische omstandigheden in Europa en Nederland enerzijds, en de gestaag ingezette economische groei in Marokko anderzijds, van invloed zijn op de afnemende migratie van Marokko naar Nederland. Migratie biedt volgens respondent Aziz niet meer het gulden toekomstperspectief dat het vroeger bood. Hij stelt daarom dat Marokkanen geen interesse meer hebben in emigratie:

“People are no longer interested in migration; people have dropped off this issue.” Aziz (M39)

6. Conclusies en theoretische implicaties

Nadat in de hoofdstukken 4 en 5 de afzonderlijke deelvragen bestudeerd zijn, wordt in dit afsluitende hoofdstuk de balans van het totale onderzoek opgemaakt. Er wordt een antwoord geformuleerd op de probleemstelling die het uitgangspunt van deze masterscriptie vormde: “In hoeverre zijn 1) macro-economische factoren en 2) micro-economische motieven van invloed op de afnemende migratie van Marokkanen naar Nederland?”

De opbouw van dit laatste hoofdstuk is als volgt. De eerste paragraaf geeft een integraal antwoord op de hoofdvraag van het onderzoek. In de daaropvolgende paragraaf worden de theoretische implicaties van de conclusies bediscussieerd. Ik rond af met enkele limitaties van dit onderzoek en aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

6.1 Conclusies

Om te kunnen achterhalen welke rol de economische dimensie speelt in de afnemende migratie van Marokko naar Nederland, zijn allereerst de economische ontwikkelingen in Nederland en Marokko op macroniveau bestudeerd. De Marokkaanse economie blijkt het voorbije decennium een gestage economische groei te hebben doorgemaakt. Het Bruto Binnenlands Product steeg ieder jaar (ondanks economische crises elders) en de werkloosheid nam geleidelijk aan af. Volgens De Haas heeft deze gunstige ontwikkeling echter nog niet kunnen leiden tot een grootschalige afname van de emigratie uit Marokko. Cijfers van de Wereldbank bevestigen dit beeld. Sinds het jaar 2000 is de Marokkaanse emigratie steeds toegenomen. Anderzijds hebben twee belangrijke transformaties ervoor gezorgd dat Nederland voor Marokkanen een minder interessante migratiebestemming is geworden. Opeenvolgende economische crises en uitbreiding van de EU met lidstaten uit Midden- en Oost-Europese landen in 2004 hebben Marokkaanse immigranten in grote mate verdrongen van de onderkant van de arbeidsmarkt.

Het is de vraag of de op macroniveau beschreven economische ontwikkelingen doorsijpelen naar het microniveau van individuele migratiebeslissingen. Op basis van interviews met ruim zeventig Marokkanen in zowel Nederland als Marokko is geprobeerd te achterhalen in

hoeverre micro-economische motieven van invloed zijn op de afnemende migratie van Marokko naar Nederland. Uit de interviewdata blijkt dat Marokkanen denken dat hun land zich op economisch vlak goed ontwikkeld heeft. Volgens hen leidt dit dan ook wél tot een verminderde interesse om te emigreren. Respondenten zijn wat die ontwikkeling betreft positiever gestemd dan men op basis van macro-economische gegevens zou verwachten. Daarnaast wijten veel respondenten de afnemende migratie naar Nederland aan de economische stagnatie aldaar. De economische crisis, geringe arbeidsmarktkansen en het dure bestaan in Nederland zijn volgens hen verantwoordelijk voor de afnemende emigratie naar Nederland.

De bevindingen op macroniveau vertonen dus gedeeltelijk overlap met de bevindingen op microniveau. Anders gezegd: Uit dit onderzoek blijkt dat macro-economische factoren zich ten dele laten vertalen in micro-economische motieven. Er zijn economische factoren en motieven in het spel die de afnemende migratie van Marokko naar Nederland kunnen verklaren. Voor wat betreft de economische 'push' geven de interviews een iets ander beeld dan de gegevens op macroniveau. Respondenten denken dat er steeds minder aanleiding is om uit Marokko te emigreren vanwege gunstige economische ontwikkelingen aldaar. Hoewel de Marokkaanse economie een gestage groei doormaakt, leidt dit volgens De Haas nog niet tot grootschalige afnemende emigratie. Uit de hoofdstukken 4 en 5 blijkt dat met name de 'pullfactor' minder Marokkaanse migranten naar Nederland trekt dan voorheen. Nederland is volgens de respondenten een minder aantrekkelijke migratiebestemming geworden als gevolg van economische crises en krimpende werkgelegenheid. Op basis van de uitkomsten van dit onderzoek concludeer ik dat de afnemende migratie van Marokko naar Nederland niet goed begrepen kan worden zonder in extenso stil te staan bij de economische dimensie.

6.2 Theoretische implicaties en discussie

De bevindingen die uit dit onderzoek naar voren komen, staan niet op zichzelf. De theoretische inzichten uit hoofdstuk 2 vormden in Popperiaanse bewoordingen het 'zoeklicht' over de werkelijkheid waarmee de empirische waarneming gestuurd kon worden.

Nu is de tijd aangebroken om de empirische cyclus af te ronden door terug te kijken op de theoretische implicaties van de onderzoeksresultaten.

De voornaamste implicatie van dit onderzoek is dat sociaalwetenschappelijk onderzoek naar migratiebewegingen niet kan volstaan zonder uitgebreid de invloed van de economische dimensie te onderzoeken. De keuze voor de economische invalshoek heeft mij extra inzicht gegeven in de afnemende migratie van Marokko naar Nederland. Door te vertrekken vanuit de economische dimensie, is het mogelijk geweest te achterhalen welke economische ontwikkelingen op welke manier een rol spelen in de afnemende migratie. Ik ben van mening dat deze bevindingen niet goed aan het licht gebracht zouden zijn wanneer er gekozen was voor een meer kwantitatieve holistische benadering.

Kijkend naar de theoretische implicaties van deze studie voor 'de grote vier' migratieverklaringen, stel ik vast dat de theoretische verwachtingen in meer of mindere mate zijn uitgekomen. Op basis van de structuralistische *World System Theory* van Wallerstein werd de verwachting afgeleid dat de migratie van Marokko naar Nederland is afgenomen vanwege convergerende economische ontwikkelingen. Naar aanleiding van de analyse van push- en pullfactoren bleek deze stelling slechts gedeeltelijk juist. Het valt lastig te ontkennen dat Marokko vooruitgang heeft geboekt op economisch terrein. Respondenten bevestigen bijvoorbeeld de conclusie van de Wereldbank dat Marokko grote hervormingen heeft doorgevoerd aangaande zijn ondernemingsklimaat. Op macroniveau bezien groeit de Marokkaanse economie niet hard genoeg om het 'opportunity gap' tussen Marokko en Nederland in rap tempo te doen slinken. Desalniettemin vormt deze benadering een bruikbaar handvat om economische verhoudingen en daaruit voortvloeiende migratiebewegingen te analyseren.

Priore's *duale arbeidsmarktbenadering* duidde op het belang van de aanwezigheid van laaggeschoolde arbeid in bestemmingslanden. Aangezien de kansen voor Marokkaanse immigranten op laaggeschoolde arbeid in Nederland geslonken zijn, als gevolg van de economische crisis en de EU-uitbreiding, heeft Nederland onder niet-Westerse migranten aan populariteit ingeboet. Uit de interviews blijkt dat veel Marokkanen uitgeweken zijn naar onder andere Spanje en Italië. Tegen de achtergrond van de Eurocrisis die deze Zuid-Europese landen momenteel teistert, moet nog blijken of dit ook in de nabije toekomst het geval zal zijn.

De *New Economics of Labor Migration benadering* geeft op microniveau inzicht in de manier waarop individuen en gezinsleden ertoe besluiten om te emigreren. Migratie wordt binnen deze benadering gezien als strategie om een stabiel inkomen te verwerven. Op microniveau nemen Marokkanen een gestage economische groei in Marokko waar. Uit de interviewdata blijkt namelijk dat respondenten denken dat er in Marokko, in tegenstelling tot Nederland, tegenwoordig meer werkgelegenheid is dan vroeger. Zo bezien is het voor Marokkanen geen verstandige strategische keuze meer om naar Nederland te emigreren. Uit de interviews blijkt dat de 'remittances' door (voormalige) emigranten flink bijdragen aan de groei van de Marokkaanse economie. Onderzoek van De Haas (2007a) bevestigt dit. Voorheen arme gebieden die gekenmerkt werden door een hoog emigratiesaldo, zoals het Rifgebergte, komen nu tot bloei met dank aan de investeringen door (voormalige) emigranten.

Voor wat de *neo-klassieke benadering* betreft, wordt duidelijk dat de lonen in Marokko weliswaar gestegen zijn de laatste jaren, maar dat deze nog lang niet het Europese niveau bereikt hebben. Van een loonequilibrium is dus (nog) geen sprake. De neo-klassieke benadering wordt vaak verweten te sterk gefocust te zijn op loonverschillen. Migranten wegen meer factoren mee in hun migratiebeslissing, waaronder het risico op werkloosheid in het bestemmingsland en de kosten die migratie met zich meebrengt. Deze factoren komen in de interviews duidelijk naar voren, en maken onderdeel uit van de afwegingen die potentiële migranten maken om niet meer van Marokko naar Nederland te emigreren.

Tot slot hebben de bevindingen ook implicaties voor De Haas' toepassing van de 'migration transition theory' op de Marokkaanse casus. Op macroniveau vindt De Haas in zijn onderzoeken geen aanwijzingen om te veronderstellen dat de economische groei in Marokko leidt tot een afname van de emigratie. De diepte-interviews geven daarentegen een ander beeld. Hieruit blijkt weldegelijk dat Marokkanen steeds minder heil zien in een vertrek uit Marokko als gevolg van verbeterde economische omstandigheden. De discrepantie tussen de bevindingen op macro- en microniveau kan mogelijk verklaard worden vanuit de 'migration prospect theory' (Czaika, 2012). Deze theorie stelt dat de som van de individuele percepties van economische omstandigheden (ongeacht of deze reëel zijn of niet) migratiestromen kan beïnvloeden. Met andere woorden: Alleen al de verwachting dat het in economisch opzicht beter gaat met Marokko, kan Marokkanen ertoe doen besluiten niet meer te emigreren. De bevindingen op macroniveau hoeven de resultaten op microniveau dus niet noodzakelijkerwijs uit te sluiten.

6.3 Limitaties en aanbevelingen

Op grond van dit onderzoek zou ik enkele aanbevelingen willen doen voor toekomstig onderzoek naar de thematiek van deze scriptie. Een eerste punt van aandacht betreft de twijfelachtige invloed van economische groei in Marokko op de afgenomen migratie naar Nederland. Op microniveau dichten de Marokkaanse respondenten deze ontwikkeling meer verklarende kracht toe dan men op basis van De Haas' bevindingen en macro-economische gegevens zou verwachten. Het is gissen naar de achtergrond van deze discrepantie. Czaika's 'migration prospect theory' biedt een mogelijke verklaring om de discrepantie te kunnen begrijpen. Wellicht dat ook de selectie van respondenten, afkomstig uit de regio's rond de grote steden Rabat en Nador, een vertekend beeld geeft. Rabat en Nador zijn urbane gebieden die relatief beter ontwikkeld zijn dan andere regio's. Misschien dat Marokkanen in achterblijvende rurale gebieden nog steeds een grote wens koesteren om te emigreren naar Europa. Toekomstig onderzoek naar deze casuïstiek zal rekening moeten houden met deze discrepantie door data te vergaren waarmee de invloed van regionale verschillen op emigratie onderzocht kan worden.

Een methodologisch punt van aandacht betreft de kwalitatieve dataverzameling. Bij het afnemen van de diepte-interviews (waarvan de data door onderzoeksgroep CIMIC aan mij ter beschikking is gesteld), is niet a priori rekening gehouden met de alhier gekozen economische invalshoek, wat de analyse enigszins heeft ingeperkt. Er was bijvoorbeeld geen mogelijkheid tot het stellen van specifieke vragen aan respondenten. Desalniettemin bood de interviewdata voldoende speelruimte om dit onderzoek te kunnen verrichten. Bij toekomstig onderzoek naar deze thematiek zou ik ervoor kiezen nieuwe interviews af te nemen waardoor respondenten beter bevraagd kunnen worden op hun economische motieven om al dan niet te emigreren of terug te migreren naar Marokko.

Tot slot heb ik mij in deze scriptie voor wat de macro-economische ontwikkelingen betreft vooral gebaseerd op onderzoek van De Haas, aangevuld met gegevens van onder andere de Wereldbank. Het ontbrak mij helaas aan een dataset met de benodigde gegevens om zelf onderzoek te kunnen verrichten op macroniveau. Voor het doen van vervolgonderzoek zou ik dan ook aan willen raden op zoek te gaan naar een dergelijke uitgebreide dataset, om zodoende een nog betere koppeling te kunnen maken tussen macro-economische ontwikkelingen en micro-economische motieven.

Literatuurlijst

Borjas, G.J. (1989). Immigrant and Emigrant Earnings: A Longitudinal Study, *Economic Inquiry*, Oxford University Press, vol. 27(1), pp. 21-37.

Bretell, C.B. & Hollifield, J.F. (2008). Migration Theory: Talking across Disciplines. New York: Routeledge.

CBS (2000). Allochtonen in Nederland. Geraadpleegd via:
<<http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/9D8EBA47-C6AC-4AA0-AD5D-6459D98CF6A4/0/2000b52pub.pdf>>

CPB (2012). Central Economisch Plan 2012. Geraadpleegd via:
<<http://www.cpb.nl/sites/default/files/publicaties/download/centraal-economisch-plan-2012.pdf>>

Czaika, M. (2012). Migration in Times of Uncertainty. DEMIG project paper no. 11 – working paper.

De Haas, H. (2005). Morocco's Migration Transition: Trends, Determinants and Future Scenarios. Global Migration Perspectives Research Papers No 28. Global Commission on International Migration, Geneva.

De Haas, H. (2007a). The impact of international migration on social and economic development in Moroccan sending regions: a review of the empirical literature, *International Migration Institute*, University of Oxford.

De Haas, H. (2007b). Migration and Development: a theoretical perspective. Working Paper series. I. M. Institute. Oxford, International Migration Institute, University of Oxford.

De Haas, H. (2009). Morocco: Country Profile No. 16. Focus Migration, Hamburg Institute of International Economics.

De Haas, H. (2011). Mediterranean Migration Features: Patterns, Drivers and Scenarios, *Journal of Global Environmental Change*.

De Valk, H.A.G., Esveldt, I., Henkens, K. & Liefbroer, A.C. (2001). Oude en nieuwe allochtonen in Nederland: Een demografisch profiel. WRR werkdokument nr. 123, Den Haag.

Engbersen, G., Snel, E., Pol, van der S., Meeteren, van M. & Carling, J. (2012). Declining Migration from Morocco to the Netherlands and the Dominant Causation of Migration, DRAFT – working paper.

Giddens, A. (2009). *Sociology* (6th edition). Cambridge: Polity Press.

Lee, E.S. (1966). A theory of migration, *Demography*, vol. 3(1), pp. 47-57.

Leerkes, A. & Kulu-Glasgow, I. (2011). Playing Hard(er) to Get: The State, International Couples, and the Income Requirement. *European Journal of Migration and Law*, Vol. 13, pp. 95-121.

Lucassen, L. & Lucassen, J. (2011). Winaars en verliezers: Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Massey, D.S. (1990). The social and economic origins of migration, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 510, pp. 60-71.

Massey, D.S., Arango, J., Hugo G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. & Taylor, J.E., (1993). Theories of International Migration: a Review and Appraisal, *Population and Development Review*, vol. 19(3), pp. 431-466.

Massey, D.S., Arango, J., Hugo G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. & Taylor, J.E., (1998). *Worlds in motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Oxford: Clarendon Press.

Nelissen, J. (1983). Een economisch verklaringsmodel voor de migratie van en naar Nederland.

Nicolaas, H. & A. Sprangers (2007). Buitenlandse migratie in Nederland 1795-2006: de invloed op de bevolkingssamenstelling, *Bevolkingstrends*, vol. 4, pp. 32-46.

Piore, M. (1979). *Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ravenstein, E.G. (1889). The Laws of Migration, *Journal of the Royal Statistical Society*, vol. 52, pp. 245–301.

Samers, M. (2009). *Migration*. London: Routledge.

Sassen, S. (2006). *Cities in a World Economy* (3rd edition). Thousand Oaks: Pine Forge Press.

Skeldon, R. (1997). *Migration and development: A Global Perspective*. Essex: Longman.

Stark, O. (1991). *The Migration of Labour*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

The World Bank (2012). *Economy profile: Morocco. Doing Business 2012*. Geraadpleegd via: <http://www.doingbusiness.org/~media/fpdkm/doing%20business/documents/profiles/country/MAR.pdf>

Todaro, M. P. (1969). A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries, *American Economic Review*, vol. 59, pp. 138-48.

Van Bochove, M., Rusinovic, K. & Engbersen, G. (2010). *Over de rode loper. Kennismigranten in Rotterdam en Den Haag*. Den Haag: Nicis Institute.

Van der Brug, W. (2009). Hoe Heeft het Integratiedebat zich in Nederland Ontwikkeld?, *Migrantenstudies*, vol. 25(3), pp. 198-220.

Wallerstein, I. (1974). *The Modern World System*. London: Cambridge University Press.

Wacquant, L. (2008). *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge: Polity press.

Bijlagen

Onderstaande tabellen bieden een volledig overzicht van alle 73 respondenten die geïnterviewd zijn voor dit onderzoek. Niet alle interviews zijn ook daadwerkelijk gebruikt voor deze scriptie. De tabellen zijn afkomstig uit het artikel van Engbersen et al. (2012).

Tabel A: Marokkaanse migranten in Nederland, Rotterdam (N=30)

Respondent	Fictieve naam	Aankomstjaar Nederland	Verblijfs-status	Leef-tijd	Geslacht	Opleidings-niveau
N1	Mohamed	1988	Legaal	45	M	Hoog
N2	Hassan	2005	Legaal	41	M	Middel
N3	Insaf	1988	Legaal	45	V	Laag
N4	Meryem	1973	Legaal	76	V	Laag
N5	Najib	1986	Legaal	47	M	Hoog
N6	Asma	1976	Legaal	57	V	Laag
N7	Ahmed	1998	Legaal	28	M	Laag
N8	Fatima	2003	Legaal	33	V	Laag
N9	Anass	1991	Illegaal*	43	M	Hoog
N10	Zohra	1984	Legaal	41	V	Laag
N11	Fouad	1993	Legaal	40	M	Hoog
N12	Mehdi	1970	Legaal	73	M	Laag
N13	Hakim	1992	Illegaal	50	M	Laag
N14	Karim	1991	Illegaal*	44	M	Laag
N15	Mustapha	1968	Legaal	80	M	Middel
N16	Rabia	1997	Legaal	56	V	Laag
N17	Samira	1988	Legaal	43	V	Laag
N18	Yassir	1975	Legaal	66	M	Middel
N19	Hind	1990	Legaal	39	V	Middel
N20	Ilham	1970	Legaal	84	V	Laag
N21	Bouchra	1984	Legaal	48	V	Laag
N22	Youssef	1965	Legaal	70	M	Laag
N23	Aicha	2004	Legaal	30	V	Laag
N24	Hamza	2001	Legaal	34	M	Middel
N25	Souhaila	1973	Legaal	63	V	Laag
N26	Tarik	2008	Legaal	34	M	Middel
N27	Yasmine	1989	Legaal	47	V	Laag
N28	Said	1975	Legaal	56	M	Onbekend
N29	Nadia	1977	Legaal	55	V	Laag
N30	El Ghazi	2009	Legaal	27	M	Middel

* Gevestigde migrant, maar niet uit te zetten vanwege voortdurende procedures sinds 1998 (ex-witte illegalen)

Tabel B: Retourmigranten, teruggekeerd naar Marokko (N=24)

Respondent	Fictieve naam	Periode van migratie	Leeftijd	Geslacht	Opleidingsniveau	Woonplaats
M1	Fatima	geboorte-2009	25	V	hoog	Netherlands
M2	Farid	2001-2006	34	M	hoog	Nador
M4	Hind	1990-2008	38	V	hoog	Guerssef (regio Taza)
M5	Khalid	1981-1984	56	M	middel	Fes (regio Fes)
M7	Jamal	1989-2000	49	M	middel	Nador
M8	Myriam	1989-1994	58	V	middel	Rabat
M13	Houda	1997-2002*	50	V	laag	Fes (regio Fes)
M21	Hassan	1977-2002	55	M	middel	Rabat
M24	Kamar	1992-1999	41	V	hoog	Meknes (regio Rabat)
M25	Moulay	1966-80s	63	M	laag	Nador
M26	Houssam	1983-2008	28	M	laag	Nador
M32	Haj	1964-1981	70	M	laag	Nador
M36	Hadda	1987-1992	57	V	middel	Rabat
M39	Aziz	1980-2010	55	M	laag	Nador
M40	Hamid	1990-1991	62	M	laag	Nador
M47	Sellam	1980-2006	43	M	laag	Nador
M49	Bahija	2008-2010	29	V	middel	Rabat
M50	Farida	2001-2011	25	V	middel	Nador
M53	Ghobri	1970-1977	71	M	laag	Sakka
M58	Karim	1981-2011	59	M	laag	Nador
M68	Ahmed	1976-2008**	58	M	middel	Rabat
M75	Rachid	1991-1994	41	M	laag	Rabat
M93	Jalil	1972-1973	51	M	laag	Nador
M97	Abedrrahim	1980-2002	58	M	onbekend	Nador

* Tussentijdse bezoeken

** Woonde in Marokko tussen 1979 and 1981

Tabel C: Familieleden van Marokkaanse migranten in Nederland (N=19)

Respondent	Fictieve naam	Periode van migratie (van familielid)	Leeftijd	Geslacht	Opleidingsniveau	Woonplaats
M9	Miro	1997-	26	M	Laag	Rabat
M10	Zahra	2004-	52	V	Middel	Rabat
M12	Ibrahim	1975-	40	M	Hoog	Rabat
M17	Imad	1977-	27	M	Middel	Rabat
M28	Moha	60s	50	V	Laag	Nador
M37	Mouna	2005-	23	M	Hoog	Nador
M38	Laheen	60s	27	M	Middel	Rabat
M42	Khalid	70s	55	M	Laag	Nador
M48	Soumia	1980-	19	V	Onbekend	Nador
M57	Asmae	2000-	19	V	Middel	Nador
M59	Bouchra	2000-	42	V	Onbekend	Rabat
M60	Zaro	1992-	49	M	Hoog	Al Hoceima
M62	Hmad	2004-	56	M	Hoog	Agadir
M67	Amine	in NL geboren	32	V	Middel	Nador
M73	Khouloul	1979-	32	V	Laag	Nador
M94	Cherif	1996-	68	M	Laag	Nador
M96	Abdelaziz	80s	25	M	Hoog	Nador
M99	Benaissa	60s	50	M	Onbekend	Nador
M100	Ahmed	70s	24	V	Hoog	Nador